

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

Entrevista a
Carles Arnal

El Jardí Botànic
de Barcelona

El pla de gestió de
la Serra Espadà

La indústria
surotapera a la
Serra Espadà

Una visió crítica
del Pla d'Argiles

Quadern 7 • Hivern 2003

- 3 L'editorial
- 4 L'entrevista

MÓN MEDITERRANI

- 8 El Jardí Botànic de Barcelona i el compromís de conservació vegetal del territori mediterrani per Núria Membrives

TOTS FEM NATURA

- 14 Introducció a l'anàlisi del pla de gestió de la Serra Espadà mitjançant el model del marc lògic per Alicia Escribá Gallego
- 24 Els orígens de la indústria surotapera a la serra d'Espadà (Castelló) per Javier Soriano

ACTUALITAT AMBIENTAL

- 31 Futur minat per Carles Arnal
- 34 Caminem cap a un futur sostenible? per Agustí Flors

LA VIDA A LA SERRA

- 37 Ressenya del curs sobre Catalogació, gestió i conservació del patrimoni rural per Javier Soriano
- 40 Les activitats de la Fundació per Carme Orenga
- 42 La llibreria ecològica
- 44 La veu dels lectors

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org

Direcció: Jordi Romero Lengua. romerolj@terra.es

Tiratge: 525 exemplars

Portada: Bancals. Foto Josep Pasqual Segura

Impressió i Maquetació: Gráficas Aparici, S.L. Castelló

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l'editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les firmi.

La prostitució del territori

Jordi Romero

Director Camp de l'Espadar

Fa unes setmanes va aparèixer a la premsa un article del sociòleg Manuel Castells on parlava de l'empresa més gran del món, mesurada pel seu volum en vendes. Es tracta de Wal-Mart, una cadena de super-centres comercials, amb seu a Bentonville (Arkansas), als Estats Units d'Amèrica. El darrer any, les seves vendes van assolir els 245.000 milions de dòlars, més de vuit vegades la xifra de negocis de Microsoft. Per poder crear aquest imperi comercial Wal-Mart ha utilitzat dos procediments: alta productivitat i salaris molt baixos. A més, en l'actual procés de globalització ha trobat la fórmula per baixar encara més els preus i ha diversificat els proveïdors en països en vies de desenvolupament. Açò mateix està passant amb moltes altres empreses ja que la globalització permet aprofitar-se de les condicions laborals precàries dels països en desenvolupament i aconseguir altes productivitats a preus molt baixos.

La minimització de les despeses i l'augment de la productivitat també tenen una traducció sobre el territori. Així, en aquests darrers anys, la indústria ceràmica de la província de Castelló s'ha vist afectada per la forta competència de les empreses xineses que ofereixen un producte de la mateixa qualitat però a uns preus molt més baixos. Òbviament, les empreses del nostre país no poden competir contra aquestes condicions i, en molts casos, no els queda més remei que vendre la firma. Per contrarestar aquesta embranzida, la Generalitat Valenciana ha impulsat una estratègia agressiva per al territori: l'anomenat Pla d'Argiles. Aquest pla pretén facilitar l'obtenció dels àrids necessaris per fabricar els productes de ceràmica amb la implantació d'activitats extractives a cel obert en un gran nombre d'espais en què, per les seves característiques naturals i pai-

satgístiques, no s'hauria de permetre.

Un altre cop és el territori el que acaba resultant perjudicat. Com en tantes altres ocasions, es prostitueix el territori a canvi d'obtenir uns beneficis econòmics a curt i mig termini. Aquest fenomen no només es dona en contextos relacionats amb la globalització i, lamentablement, la prostitució del territori ha esdevingut una pràctica habitual al nostre país. En la majoria de casos són els propis municipis els que, pedaç a pedaç, comercialitzen amb el sòl i el venen al millor postor. D'aquesta manera aconseguixen la principal font d'ingressos que els permet acomplir les seves promeses electorals i oferir serveis als ciutadans i ciutadanes. Val a dir que els Ajuntaments no són els dolents de la pel·lícula sinó que sovint, impotents, han de cedir a les pressions dels interessos econòmics.

Aquest comerç té unes conseqüències nefastes per al territori, que acaba perdent la seva identitat i provocant la seva banalització fins a convertir-lo en una simple mercaderia. En aquest procés es produeix una pèrdua irreversible dels valors (estructura i funcionalitat inclosa) d'aquest territori. Passem de l'ocupació del territori al simple consum del sòl.

Sigui com sigui, cal que busquem mecanismes de regulació d'aquests processos i que iniciem un debat que tingui en compte la veu de tothom. La participació ciutadana, la planificació integrada o l'Avaluació Ambiental Estratègica poden ser instruments que ens permetin integrar les reivindicacions de la ciutadania en l'ordenació i la gestió del territori. Perquè no pot ser que siguin uns pocs interessos privats els que acaben decidint qüestions tan importants com ara la nostra identitat territorial.

I'entrevista

Carles Arnal

Doctor en Biologia i diputat d'Els Verds
(en la coalició l'Entesa) a les Corts Valencianes

Jordi Romero

Director Camp de l'Espadar

Carles Arnal és un dels principals referents en qüestions ambientals al País Valencià. Veterà militant ecologista, va ser membre de Margarida, el primer grup ecologista valencià, i impulsor de totes les plataformes de coordinació del moviment ecologista al País Valencià. S'ha doctorat en Ciències Biològiques a la Universitat de València i compta amb un important nombre de llibres i articles publicats sobre diferents temes ambientals valencians, especialment de temàtica forestal i agricultura. Actualment, és diputat per Els Verds (en la coalició l'Entesa) a les Corts Valencianes.

Què creus que suposa la recent desaparició de la Conselleria de Medi Ambient i la consegüent adopció de les seves competències per part de la Conselleria de Territorio i Vivienda?, és un fet simptomàtic de la prioritat que li dona l'actual govern al medi ambient?

Crec que és una mostra ben palesa de com resulta subordinada la política ambiental valenciana per sota d'altres prioritats que el partit que ens governa, el PP, considera més importants. Encara

que es vulga presentar d'altra manera, queda clar que aquest departament mediambiental perd poder i visibilitat (i potser també pes econòmic). Per altra banda, el fet que resulte englobat aquest tema dintre d'un departament urbanístic resulta encara més preocupant. Hauria de ser el departament de Medi Ambient qui controlara els excessos urbanístics i de la construcció. Quedant tots dos departaments sota el mateix comandament, resulta poc creïble la independència de la vigilància i control mediambiental.

El PP ha declarat que, unint varies competències, es reafirma un cert tractament "transversal" de la temàtica ambiental, però aquest camí no sembla el correcte. Si realment es vulguera això, caldria una Conselleria de Medi Ambient molt forta i que establira mecanismes regulats d'intervenció transversal i coordinació amb els demés departaments (infraestructures, economia, educació, indústria, ...). És clar que no s'ha fet així.

“Nosaltres parlem d’una transformació ecològica de la societat, en tots els àmbits, i no únicament de protegir unes poques espècies o mantindre alguns parcs naturals. Tanmateix estem encara lluny de que siga una majoria de la societat la que adopte aquesta visió general i trobe les connexions de manera global”

Carles Arnal

Em varen sorprendre unes declaracions del president de la Generalitat, Francisco Camps, on donava per protegit la quarta part del territori valencià. Darrere d’aquestes paraules hi ha un discurs pervers que s’aprofita de les sensibilitats de la ciutadania vers el medi ambient. En què es basa aquesta perversió?

Es basa en fer creure allò que no és, per emportar-se uns mèrits que no es poden atribuir i per acallar crítiques. Aquest govern està portant a terme moltes campanyes d’imatge que pretenen manipular la realitat i que els ciutadans no puguen percebre els fets reals, que s’amaguen sota capes de publicitat, aprofitant el domini dels mitjans informatius. El que has citat és un exemple molt clar. Ara per ara només està protegit el 5,8 % del territori valencià (i, a més, amb deficiències molt greus). El 25 % del Sr. Camps només pot aparèixer de considerar com a protegides les zones LIC, quan encara estan en tràmit (degut als retards de la pròpia administració) i quan està permetent-se la ubicació en aquestes zones LIC de parcs eòlics, mines, ports esportius, urbanitzacions a la vora mateixa, etc. Senzillament és mentida, però la repeteixen milers de vegades i un ciutadà mitjà no té possibilitats de comprovar-ho.

Però, com és possible què es redactin plans com el *Plan de ordenación de los recursos naturales mineros* que està elaborant la Conselleria d’Indústria que permet la instal·lació d’aquest tipus d’activitats en zones LIC què són espais naturals amb previsió de protecció?

Precissament aquest pla permet fer grans mines en zones LIC argumentant que encara no estan fermament protegides. Tanmateix, el llistat de zones LIC està presentat i sabem que són zones ecològicament valuoses, comparables a altres parcs o paratges naturals protegits. Si encara no estan protegides és per la desídia i el retard en acomplir el que demana la legislació europea en la Directiva d’Habitats.

En els darrers temps s’està constatant que la indústria del taulell i el model d’urbanització dispers pel territori està consumint tot el sòl que té al seu abast. De què serveixen tots els espais naturals protegits si no existeix un model d’ordenació del territori al darrere que garanteixi una xarxa d’espais lliures?

Efectivament, no pot ocórrer que la preservació dels recursos naturals quede relegada a unes poques “illes” protegides, rodejades d’una mar de degradació galopant. Això resulta molt insuficient. Primer perquè les “illes”, per grans que foren, acabarien sucumbint a la degradació de l’entorn (a banda, aquests paratges protegits continuen patint agressions ecològiques i segueixen degradant-se). Però encara que tinguérem uns pocs espais intocats (cosa que ni passa, ni és possible) si en la resta del territori no s’impulsen mesures de sostenibilitat, tindrem igualment canvi climàtic, esgotament de recursos naturals, extinció d’espècies, etc. És a dir, cal una política sostenible, aplicada a tot el territori, per fer un desenvolupament veritablement durable i racional. Del contrari generarem condicions molt

dures per a la nostra societat en poc de temps. No es tracta sols de conservar uns arbres i uns pardalets. Parlem de l'aigua, la terra fèrtil, l'aire que respirem o el clima que tenim. No és una broma, és el nostre sustent i el nostre futur.

Quant al polèmic Pla Hidrològic Nacional (PHN), hi ha alguna cosa que falti per dir?

S'ha dit ja tot. El problema és que els mitjans de comunicació (especialment els més *populars*) només donen la versió del govern basada en dades sesgades i sense fonamentació científica, com ja han denunciat molts experts de primera fila.

Senzillament el transvassament de l'Ebre no resoldrà el problema de l'aigua, sinó que l'agreujarà, perquè reafirma i dispara les tendències que han portat a l'actual dèficit hídric i sobre les quals no s'actua: malbaratament de recursos, creixement desordenat de la urbanització, transformacions de zones de secà i forestals en regadiu, etc..

Tanmateix les mesures correctes (estalvi, eficiència, reutilització,...) són tècnicament viables, són més barates, no tenen impactes ambientals (al contrari) i no ens enfronten ni amb els veïns ni amb Europa. Però no donen tant de negoci als sectors que ara dominen la societat i l'economia.

En un article que vares escriure sobre la Coordinadora per la Defensa del Bosc al País Valencià comentaves que la immaduresa i l'excés

de personalismes eren unes de les principals causes que dificulten la construcció d'una organització estable que agrupi tots els col·lectius ecologistes del nostre país. Arribarem algun dia a tenir una cultura de l'associacionisme comparable a altres països europeus?

Tant de bo que sí. Hem de fer tots els esforços per a que açò es materialitze. Si no és així, avançarem molt lentament cap a l'acompliment dels nostres objectius i la defensa del medi i el territori (i de les persones que hi viuen en ell). Lamentablement els reptes que s'han de superar segueixen essent importants. Segueix abundant el sectarisme, el partidisme excessiu, la visió sectorial o molt localitzada. Es desperdicien molts esforços i, a més, hi ha gent que col·labora poc en construir moviments forts i cohesionats (que poden ser ben plurals i respectuosos amb la diversitat, no calen visions monolítiques). Jo crec que lentament s'avança en superar els errors, però cal encara sumar molta més gent i construir les coses amb un esperit combatiu i alhora obert i respectuós amb els demés.

Hi ha persones que pensen que l'ecologia i la defensa del medi ambient són demandes formulades únicament per certs sectors de la societat (ecologistes, bàsicament). No obstant això, darrerament s'està constatant que no es poden deslligar les qüestions relacionades amb el medi ambient d'altres de caràcter més social. Serveixin d'exemple els casos del Prestige o el PHN. Creus que està arribant aquesta lectura a la ciutadania en general?

Carles Arnal

Sí que està arribant i els exemples podrien ser més: l'AVE, el canvi climàtic, el control sanitari i nutricional dels aliments, etc. Comença a ser evident per molts sectors que l'ecologia i l'economia estan molt lligades. Per això nosaltres parlem d'una transformació ecològica de la societat, en tots els àmbits, i no únicament de protegir unes poques espècies o mantindre alguns parcs naturals (coses que són necessàries, però que es queden curtes). Tanmateix estem encara lluny de que siga una majoria de la societat la que adopte aquesta visió general i trobe les connexions de manera global. De moment es fan les relacions només quan passen determinats accidents o casos molt destacats.

Tenint en compte tot açò, com veus el futur del medi ambient al País Valencià?

Aquesta qüestió és molt complexa. Hi ha com una mena de *lluita* o confrontació entre dues forces oposades. D'una banda hi ha la tendència a intensificar la degradació generalitzada del territori, com a conseqüència de l'actual model socio-econòmic que tenim. Els indicadors ambientals ens mostren que als darrers anys la velocitat de consum dels recursos naturals (aigua, recursos minerals, biomassa, sòl fèrtil, energia,...) s'ha incrementat fins nivells molt elevats. L'emissió de residus de tota mena (líquids, gasos o sòlids, incloent aquells que són molt tòxics o radioactius) també creix de manera desbocada.

Per altra banda, en direcció contrària, ens trobem la conscienciació i la pressió social i les mesures

correctores que es fan per part de les diferents institucions (protecció de paratges, lleis reguladores,...) i determinats avanços científics i tècnics. Tot açò també ha avançat i crescut molt als darrers anys. El problema és que en el balanç final encara guanya (crec jo) la tendència de degradació del medi.

Potser si sumem forces depressa en el costat adequat, arribarem a guanyar aquesta *lluita*. El problema és que hi ha situacions i pèrdues que són irreversibles. Si la població mundial ateny una determinada mida, s'ha de poder alimentar i atendre les seues necessitats energètiques, hídriques, etc., a costa d'un enorme consum de recursos. Si es perd una espècie viva, res ens la retornarà. Si es perd el sòl fèrtil d'un paratge ja no el recuperarem mai i no podem tenir un bosc en aquest lloc. Ja em patit moltes pèrdues irreversibles. Cal esforçar-se denodadament per evitar-ne més.

Jo soc de natural optimista i pense que guanyaran les forces que s'oposen a la destrucció. Només espere que guanyen abans que siga massa tard. Necessitem per tant agrupar cuanta més gent millor i molt de pressa, per poder construir un futur sostenible, il·lusionant..., per conservar un món i una societat on es pugui viure amb dignitat... i tots, no sols uns pocs. La tasca és immensa. Fa falta la intel·ligència i el treball de tots.

món mediterrani

El Jardí Botànic de Barcelona i el compromís de conservació vegetal del territori mediterrani

Núria Membrives

Doctora en Ciències Biològiques i directora del Jardí Botànic de Barcelona

“Les característiques ambientals del clima mediterrani de la ciutat de Barcelona ofereixen la possibilitat de crear un espai dedicat a la vegetació mediterrània de tot el món”

El Jardí Botànic de Barcelona

El Jardí Botànic de Barcelona va ser inaugurat l'abril de 1999 i per tant, és un dels darrers jardins botànics creats a Europa. Les característiques ambientals del clima mediterrani de la ciutat de Barcelona ofereixen la possibilitat de crear un espai dedicat a la vegetació mediterrània de tot el món: el sud i sud-oest d' Austràlia, Califòrnia, la Conca Mediterrània, el sud de Sud-àfrica i Xile Central.

La concepció del projecte del nou Jardí Botànic de Barcelona es basa en criteris innovadors per entendre la conservació de les plantes. Les espècies del jardí no s'exposen aïllades sinó que es mostren agrupades representant paisatges naturals, de forma que s'entèn la vegetació no només a nivell d'exemplar de planta, sinó com a col·leccions de plantes integrades en una comunitat. Aquesta concepció facilita l'adequació dels terrenys i el manteniment posterior, degut a que

totes les plantes que conformen el mateix paisatge tenen els mateixos o similars requeriments ecològics. Això es tradueix en dos trets principals. Per una banda, la recreació d'un sòl amb les mateixes característiques de textura i pH. Per l'altra, l'adequació a un similar règim de pluges, condicions que podem controlar a partir d'un sistema de reg per goter programable.

Història dels jardins botànics

El paper dels jardins botànics dins la societat ha anat variant amb el pas del temps. Els primers jardins coneguts a Europa, i parlem del s. XVI, estaven orientats al cultiu de plantes medicinals. La ciència botànica en aquest temps estava dirigida per farmacèutics que experimentaven amb plantes i extractes de vegetals per obtenir les matèries bàsiques per elaborar medicaments. Amb el pas del temps, i com a resultat dels freqüents viatges arreu del món, van aparèixer els jardins d'aclimatació de plantes exòtiques.

**Vista general de
l'entrada del Jardí
Botànic de Barcelona**

Aquests jardins estudiaven l'adaptació d'espècies d'altres continents que posteriorment serien introduïdes als jardins dels Palaus Reials. A partir de mitjans del segle XIX i durant el segle XX, l'augment del coneixement taxonòmic del món vegetal va conduir als jardins botànics a ser escoles botàniques, on les col·leccions de plantes es distribueixen sota criteris taxonòmics, és a dir, s'ordenen per proximitat de parentesc.

Actualment, les funcions dels jardins botànics han variat com a conseqüència d'un dels principals problemes que viu la societat: l'accelerada pèrdua de biodiversitat per l'acció humana. Així, la principal responsabilitat dels jardins botànics és la conservació de les plantes i la divulgació científica de la botànica. Els jardins botànics són impulsors d'estudis botànics i florístics que permeten conèixer i analitzar la flora amenaçada dels seus territoris. A la vegada són un aparador on s'exhibeixen i s'expliquen aquestes col·leccions de plantes d'interès per la seva raresa i vulnerabilitat. La majoria d'aquestes espècies només viuen en localitats molt restringides i s'anomenen espècies endèmiques. Aquestes espècies endèmiques són les principals protagonistes per planificar les actuacions necessàries per preservar la biodiversitat vegetal, o dit d'una altra manera, conservar la riquesa d'un patrimoni vegetal que és únic i irrepetible per cada territori.

El compromís de la conservació i la divulgació al Jardí Botànic de Barcelona

El Jardí Botànic de Barcelona té com a objectiu principal la conservació de la flora amenaçada de Catalunya. Tot i això, la seva definició com a un jardí mediterrani fa que contribueixi en la conservació de la flora d'altres zones de la Península Ibèrica i de les altres regions del món amb clima mediterrani.

Les principals línies d'acció per la conservació que desenvolupa el jardí són tres:

1 - Ús del jardí com a camp d'experimentació per a la recerca científica

Les col·leccions de plantes mediterrànies del Jardí Botànic de Barcelona són un excel·lent material per realitzar estudis de recerca botànica relacionats amb moltes disciplines diferents. Els principals estudis científics que relacionen les institucions botàniques amb el jardí, estan dirigits a proporcionar informació per resoldre qüestions de conservació vegetal, com ara estudis de biologia reproductiva, anàlisi de diversitat genètica, dinàmica de poblacions o estudis de fisiologia.

El jardí actua com a element coordinador en l'estratègia de conservació de la flora del nostre territori, donant prioritat a la flora amenaçada. El jardí centralitza les eines i infraestructures bàsiques per a què el conjunt d'institucions botàniques dedicades a la conservació puguin disposar

**Col·leccions de
plantes en cultiu als
vivers del Jardí
Botànic de Barcelona**

d'elles per assolir els objectius dels seus projectes.

2 – Creació i gestió del Banc de Germoplasma de Catalunya

El Jardí Botànic de Barcelona, conjuntament amb l'Institut Botànic de Barcelona, han iniciat la creació del Banc de Germoplasma de Catalunya, que serà gestionat pel Jardí Botànic. Aquest projecte és possible gràcies a un acord de col·laboració amb el Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya signat per l'any 2002. L'acord vol ser el punt d'inici per singularitzar el Jardí Botànic de Barcelona en el camp de la conservació i cultiu *ex situ* de plantes singulars, endèmiques o amenaçades de la flora vascular de Catalunya.

En termes generals, un banc de germoplasma és una col·lecció de llavors que es conserven en condicions especials de temperatura i humitat, i que permeten que la viabilitat d'aquestes llavors es mantingui durant llargs períodes de temps. El banc és una eina per mantenir les espècies en un estat de repós, i que es poden fer germinar sempre que es requereixi material fresc, ja sigui per realitzar nous estudis de recerca o per obtenir plantes per reintroduir en el seu hàbitat natural.

3 – Espai de cultiu i exposició de plantes amenaçades

El jardí disposa de viviers i hivernacles per cultivar

i mantenir aquelles plantes d'interès científic i educatiu. Aquestes plantes cultivades són introduïdes al jardí en espais d'exposició, entre els quals prenen un interès especial les rocalles, on es mostren i s'explica la importància de la flora mediterrània amenaçada. D'aquesta forma el jardí educa al visitant vers la importància de les plantes i del respecte pel medi ambient. Entre d'altres informacions, la mostra d'aquestes col·leccions permet fer difusió de quines són, i quin és l'estat de conservació de les espècies amenaçades a Catalunya, així com explicar quins són els projectes que s'estan desenvolupant i els resultats que es van obtenir.

Què és una rocalla?

Les rocalles són espais que s'observen a la natura formats principalment per roques. Aquests espais proporcionen unes condicions molt dures per a la supervivència de les plantes. Per una banda, la quantitat de substrat disponible és molt petita, sovint es redueix a esclatxes o fissures en les roques. Per l'altra, les roques acumulen temperatures molt altes durant el dia que afecten a les plantes que les envolten. Poques espècies han estat capaces d'evolucionar per tal d'adaptar-se a aquestes condicions. En general, són espècies endèmiques, que estan constituïdes per poblacions molt localitzades i amb un nombre petit de plantes. La conservació d'aquests endemismes és

Construcció de la rocalla valenciana

molt important per preservar la flora amenaçada i, per tant, mantenir la biodiversitat.

El Jardí Botànic de Barcelona té prevista la construcció de set rocalles destinades a la mostra de la flora endèmica de diferents regions de la Conca Mediterrània. El projecte contempla una representació de la vegetació de rocalla de Catalunya, València, les Illes Balears, Andalusia, les terres del Mediterrani Oriental i el Nord d'Àfrica. Actualment ja són visitables les rocalles valenciana, catalana i balear, tot i que la incorporació d'endemismes és un procés complex i requerirà uns quants anys fins a tenir una completa mostra dels endemismes de cada territori.

Representació de la rocalla valenciana al Jardí Botànic de Barcelona

La comunitat valenciana és un territori que exhibeix una gran variació de factors que condicionen la distribució de les plantes. L'alçada del territori varia des del nivell del mar fins als 1839 m. La morfologia general està marcada per la confluència dels sistemes muntanyosos Ibèric i Bètic. Geològicament dominen els terrenys calcaris, tot i que també hi ha zones amb afloraments silícics i de guixos.

La distribució de les espècies dins la rocalla valenciana, s'ha considerat seguint una ordenació per unitats geològiques.

- La primera unitat engloba aquelles espècies distribuïdes en la zona més meridional de València. Són plantes dels territoris semiàrids del sector alacantí de la província murciano-almeriana, per tant, els situats al sud de les muntanyes prebètiques fins a l'extrem més meridional del país valencià.

- Una segona zona recull la vegetació del sector Setabense, que correspon a les muntanyes del Sistema Prebètic. Diferenciem una zona litoral (diànic) que correspon a les muntanyes compreses des de la serra de Segària fins al penyal d'Ifac. El punt més representatiu correspon al Montgó (Promontorium dianium dels romans). I la zona del Prebètic estricte on s'inclouen les espècies pròpies de les comarques al sud del riu Túria fins als extrems meridionals de les serres al sud de Mariola i Aitana.

- I per finalitzar, la tercera zona recull el sector Valencià-Tarragoní, que correspon a les muntanyes del Sistema Ibèric, i que comparteixen un gran nombre d'espècies amb la zona més meridional de Catalunya.

El projecte planteja exposar una col·lecció d'aproximadament 135 endemismes. Unes 25 espècies del sector Alacantí, unes 80 espècies pel sector setabense i unes 30 espècies del sector Valencià-Tarragoní. Algunes d'aquestes espècies apareixen en llistes a la taula 1. El paisatge que es defineix

Alacantí	Muntanyes prebètiques-sensu stricto
<i>Artemisia lucentica</i>	<i>Anthyllis onobrychioides</i>
<i>Astragalus alopecuroides</i>	<i>Antirrhinum valentinum</i>
<i>Biscutella lucentina</i>	<i>Arenaria grandiflora</i>
<i>Carthamus arborescens</i>	<i>Arenaria valentina</i>
<i>Centaurea saxicola</i>	<i>Biscutella montana</i>
<i>Limonium caesium</i>	<i>Centaurea mariolensis</i>
<i>Salsola oppositifolia</i>	<i>Cirsium valentinum</i>
<i>Sideritis glauca</i>	<i>Daphne oleoides</i>
<i>Teucrium buxifolium</i> subsp. <i>rivasii</i>	<i>Echium setabense</i>
<i>Teucrium carolipau</i>	<i>Euphorbia isatidifolia</i>
<i>Teucrium lepicephalum</i>	<i>Galium valentinum</i>
<i>Teucrium libanitis</i>	<i>Genista longipes</i>
<i>Thymus hiemalis</i>	<i>Genista valentina</i>
<i>Thymus membranaceus</i>	<i>Hieracium mariolense</i>
<i>Thymus moroderi</i>	<i>Lathyrus tremolsianus</i>
<i>Vella lucentina</i>	<i>Leucanthemum gracilicaule</i>
Muntanyes sistema ibèric	<i>Linaria cavanillesii</i>
<i>Alyssum spinosum</i>	<i>Linaria depauperata</i>
<i>Androsace vitaliana</i> subsp. <i>assoana</i>	<i>Lonicera splendida</i>
<i>Anthyllis montana</i>	<i>Phlomis crinita</i>
<i>Artemisia assoana</i>	<i>Phlomis purpurea</i>
<i>Berberis hispanica</i> subsp. <i>seroi</i>	<i>Salvia valentina</i>
<i>Biscutella fontqueri</i>	<i>Satureja obovata</i>
<i>Centaurea pau</i>	<i>Sedum album</i>
<i>Centaurea podospermifolia</i>	<i>Silene diclinis</i>
<i>Dianthus multiaffinis</i>	<i>Teucrium homotrichum</i>
<i>Hieracium laniferum</i>	<i>Thymus piperella</i>
<i>Jasione mansanetiana</i>	<i>Trisetum cavanillesianum</i>
<i>Knautia rupicola</i>	<i>Urginea undulata</i>
<i>Leucanthemum</i> subsp. <i>maestracense</i>	<i>Vella spinosa</i>
<i>Leucojum valentinum</i>	<i>Verbascum fontqueri</i>
<i>Lonicera pyrenaica</i>	Muntanyes prebètiques-Diàniques
<i>Minuartia valentina</i>	<i>Asperula pau</i>
<i>Petrocopsis pardo</i>	<i>Centaurea rouyi</i>
<i>Potentilla caulescens</i>	<i>Centaurea segariensis</i>
<i>Salvia valentina</i>	<i>Convolvulus valentinus</i>
<i>Satureja intricata</i> subsp. <i>innota</i>	<i>Coridothymus capitatus</i>
<i>Saxifraga cuneata</i>	<i>Genista tricuspidata</i>
<i>Saxifraga longifolia</i>	<i>Hippocrepis valentina</i>
<i>Sedum acre</i>	<i>Limonium girardianum</i>
<i>Teucrium angustissimum</i>	<i>Limonium rigualii</i>
<i>Teucrium expassum</i>	<i>Limonium virgatum</i>
<i>Teucrium luteum</i>	<i>Micromeria inodora</i>
<i>Thymus godayanus</i>	<i>Silene hifacensis</i>
<i>Thymus leptophyllus</i>	<i>Succowia balearica</i>
	<i>Thymus webbianus</i>

Taula 1. Alguns exemples dels endemismes que es representaran en la rocalla del territori valencià.

Col·leccions de
margallons

també inclou alguns arbres exemplars característics de les terres mediterrànies com l'alzina, l'ullastre, el garrofer o el pi blanc. També s'inclouen algunes plantes arbustives com el cirerer d'arboç, el llentiscle, el càdec o la savina. A més es mostren de forma destacada unes col·leccions de margallons que, tret d'uns exemplars que poden tenir més de 100 anys, la resta volen transmetre al visitant les dures condicions de vida d'aquestes plantes en els petits espais de terra entre les roques.

Fonts d'obtenció de llavors i importància de mantenir la diversitat genètica de les poblacions

Les primeres fases de plantació de la rocalla valenciana s'han realitzat principalment amb les espècies que abunden habitualment a les brolles i que acompanyen als endemismes a les rocalles. D'aquesta forma, es pot iniciar la recreació del petit ecosistema que volem aconseguir. Les espècies utilitzades han estat principalment coscolls, pistàcies, genistes, phlomis, ... S'han introduït alguns dels endemismes com són *Silene hifacensis*, *Phlomis purpurea*, *Phlomis crinita*, *Lavandula multifida* i *Thymus membranaceus* entre d'altres. Per completar la rocalla d'endemismes cal un esforç continu durant molts anys i una estreta col·laboració amb les institucions responsables de la gestió de la flora endèmica valenciana.

És molt important ser molt respectuós amb la recollida i gestió de llavors i plantes de les espècies

amenaçades. La majoria d'endemismes es troben protegits per llei, i per tant, no es pot fer un ús indiscriminat del material de camp. Per obtenir les llavors i material viu de les espècies endèmiques del territori valencià, el Jardí Botànic de Barcelona ha establert un acord de col·laboració amb el Jardí Botànic de València per tal de facilitar llavors periòdicament i aprofitar els excedents de les proves de germinació que es duen a terme al banc de germoplasma del jardí.

La construcció d'aquesta rocalla ha estat possible gràcies a la coordinació del personal del Jardí Botànic de Barcelona, a la realització del projecte arquitectònic per part d'en Carles Llinàs (paisatgista de l'Àrea Metropolitana de Barcelona), l'assessorament botànic del Dr. Antoni Aguilera (director del Jardí Botànic de València) i el Dr. Joan Pedrola (director del Jardí Botànic Marimurtra), i la direcció d'obra per part del Sr. Manel Pradell (reconegut mestre jardiner a Catalunya). Les roques s'han obtingut de pedreres en explotació del Parc Natural del Garraf, gràcies a un conveni de col·laboració entre els Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, l'Àrea Metropolitana i el Centre Gestor del Parc de Montjuïc.

Introducció a l'anàlisi del pla de gestió de la Serra Espadà mitjançant el model del marc lògic

Alicia Escribá Gallego

Llicenciada en Ciències Biològiques

“La figura dels Espais Naturals Protegits ha evolucionat als darrers anys, canviant la seva concepció i la seva manera de realitzar en ells un desenvolupament sostenible”

Introducció

La figura dels Espais Naturals Protegits (ENP en endavant) ha evolucionat als darrers anys, canviant la seva concepció i la seva manera de realitzar en ells un desenvolupament sostenible. Ja no es tracta tant d'una figura estàtica dintre de la planificació del territori en la que només s'entenia la no realització de determinades activitats, sinó que es deu entendre més com una nova oportunitat per aquest territori de realitzar un nou concepte de desenvolupament compatible amb la conservació.

Per això, al crear la figura del parc s'han de dissenyar models òptims de desenvolupament sostenible, per tal que els habitants de l'entorn se sentin participants i contribueixin al procés. Cal allunyar-se de la concepció de gestió estàtica que domina en la majoria dels ENP, per donar més importància a la realització d'una gestió més activa i coordinada amb altres aspectes de la planificació territorial i sectorial.

No obstant això, per tal d'aconseguir-ho caldrà superar altres problemes que generen també poca efectivitat en la gestió dels ENP. Això inclou l'existència de plans de gestió molt generalistes i amb carències derivades de la inexistència de plans de seguiment i avaluació.

En els darrers anys diverses associacions i experts han treballat en aquest problema per tal de proposar solucions i models de redacció. Amb això es persegueix realitzar una gestió més efectiva i d'acord amb l'ideal de desenvolupament sostenible que acompanya a la declaració d'un ENP, com el que es descriu a continuació.

El parc natural de la Serra Espadà (PNSE, en endavant) situat al sud de la província de Castelló, és una de les últimes figures de protecció creades baix estos aires de canvi en els continguts i aplicació dels plans de gestió. El retràs de la decal·lació del Pla Rector d'Ús i Gestió (PRUG) està aguditzant determinats problemes, però pot afavorir els continguts del mateix si s'han aplicat aquestes noves metodologies en la seva redacció.

“Els plans de gestió solen presentar problemes en la seva creació, redacció i/o posada en marxa”

En aquest article es resumeix la primera part d'un treball que tracta d'analitzar la situació existent a la Serra Espadà després de la seva declaració com ENP, per tal d'extreure els objectius que hauria d'enfrontar el Pla de Gestió mitjançant un model d'anàlisi denominat Marc Lògic.

Els ENP en Espanya i la Comunitat Valenciana En 1986 va ser declarat el primer espai natural protegit a la Comunitat Valenciana. Va ser l'Albufera de València a través d'un decret i d'acord amb la llei, avui en dia obsoleta, d'àmbit estatal. Des de llavors, i tenint en compte únicament la Comunitat Valenciana, la creació d'aquestes i les altres figures de protecció ha generat una situació bastant complexa, amb múltiples categories, diversos organismes i diferents finalitats.

Donat que hi ha superfície ocupada per estos espais, es donen coincidències en el territori de moltes d'aquelles. Hi ha microreserves dintre de ENP, de zones ZEPA, de zones RAMSAR i de zones Humides Catalogades. De divuit zones ZEPA, deu coincideixen a la seva vegada amb ENP. Les sis zones RAMSAR existents a la Comunitat Valenciana són, al mateix temps, parcs naturals, a l'igual que sis de les quarantavuit zones humides (Conselleria de Medi Ambient de la Generalitat Valenciana, 1998).

Amb tot açò el marc normatiu, des de l'àmbit autonòmic, estatal, europeu o internacional, es presenta també bastant complex. El resultat és

que esta coincidència de diferents departaments o administracions planteja dificultats de coordinació generant poca eficàcia en la gestió (Pons, 2002).

Esta situació concreta a la Comunitat Valenciana és simplement un reflex del que ocorre a l'estat espanyol amb la creació i endegament dels plans de gestió i ordenació.

A Espanya, que va ser la pionera en la declaració d'ENP (EUROPARC-Espanya, 2002), li va costar un poc més declarar la necessitat d'elaborar un document que especificara les actuacions i regulacions¹. Actualment, el Pla Rector d'Ús i Gestió (PRUG) és el document bàsic de gestió en la majoria dels parcs naturals (EUROPARC-Espanya, 2002) i les CCAA, tot i que posseeixin instruments de planificació propis per a les diverses figures de protecció, el mantenen com instrument comú. Açò reflexa com el pla de gestió és un document indispensable per tal d'analitzar les funcions que compleix l'espai protegit i poder introduir millores (Gómez-Limón et al., 2000).

No obstant, els plans de gestió solen presentar problemes en la seva creació, redacció i/o posada en marxa. Aquest fet es tradueix amb l'existència de zones protegides en les que no s'assoleixen els objectius per a les que aquestes foren creades.

Un d'aquests problemes és que el temps mitjà entre la declaració d'un espai natural i l'aprova-

¹ Apareix a l'Article sisé, punt segon del Reglament que desenvolupava la Llei 15/1975 d'ENP.

TAULA 1	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991
Aín	487	474	450	392	293	298	289	210	152	129
Alcudia de Veo	867	859	794	780	550	616	507	364	274	191
Fondegulla	943	945	946	867	797	1009	1008	968	928	914
Algimia de Almonacid	1191	1196	1022	1009	850	835	665	537	418	318
Almedjjar	830	819	712	613	582	495	458	415	295	298
Artana	2758	2845	2695	2780	2183	2214	2106	2169	2024	1902
Ayódar	947	883	875	858	731	674	510	297	211	192
Azuébar	762	792	788	686	590	556	525	506	428	395
Chóvar	768	779	687	651	581	504	480	455	421	407
Eslida	1504	1552	1440	1368	1125	1055	919	875	849	802
Fuentes de Ayódar	489	326	328	302	238	218	183	99	83	65
Higuera	366	334	289	246	211	165	129	62	51	33
Matet	605	567	588	574	441	441	367	274	158	121
Pavias	508	393	264	265	243	218	152	104	86	65
Suera	1291	1206	1191	1146	864	934	819	646	598	590
Tales	1112	1142	1052	978	934	935	1118	916	822	774
Torralba del Pinar	295	266	296	245	224	201	161	140	80	61
Vall de Almonacid	893	879	777	757	643	613	538	469	309	271
Villamalur	546	501	456	432	331	368	338	272	199	142

Taula 1: XIFRES DE POBLACIÓ DE FET DES DE 1900 Unitats: Persones, ambdós sexes. Font: INE

ció del pla de gestió sol ser superior a cinc anys. A Espanya només el 47% dels espais que necessiten PRUG el tenen aprovat (EUROPARC-Espanya, 2002). Aquest fet provoca que s'acabi utilitzant el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals (PORN)² com a pla de gestió mentre es redacta un pla específic per a l'àrea protegida. En conseqüència, el PORN, que apareixia a priori com un excel·lent i novedós instrument, s'ha convertit en un document que sembla confusió en la planificació. Algunes raons que s'han proposat per explicar-ho es detallen a continuació (EUROPARC-Espanya, 2002):

- Els PORN s'apliquen únicament dintre dels límits estrictes de l'ENP.
- L'administració central no ha desenvolupat les directrius d'ordenació dels recursos, tal com estableix la Llei 4/89 a l'article 8, ni tampoc les Comunitats Autònomes.
- Les directrius sectorials s'han desenvolupat des de les administracions sense coordinació amb altres sectors implicats.
- No hi ha mitjans ni humans ni materials per desenvolupar els PORN.

L'altre problema que genera la ineficàcia en la gestió dels ENP és que, tot i que existeixi un pla de gestió, es tracta de documents molt generalistes, ambigus en la definició d'objectius i sense mecanismes d'avaluació i seguiment (Aauri i Gómez-Limón, 2002). Ja fa temps que se-

nyala la necessitat de creació d'una metodologia clara que permeti la redacció dels diferents instruments aplicables a cada espai baix un marc comú. No es tracta de que tots els plans siguin iguals, sinó de la utilització dels mateixos criteris en aspectes rellevants, com la zonificació, l'ús públic, l'ús dels recursos naturals, etc. (EUROPARC-Espanya, 2002). En aquest sentit, el model plantejat en aquest treball per l'anàlisi de la situació a la Serra Espadà pot resultar molta d'utilitat.

Materials i mètodes

El model del Marc Lògic

La metodologia del model del Marc Lògic s'utilitza en les primeres fases de la Gestió del Cicle d'un Projecte (*Project Cycle Management /PCM*), eina desenvolupada per la Comissió Europea a principis dels 90 per millorar de la gestió i maximitzar l'eficàcia dels projectes d'ajuda al desenvolupament. A l'igual que ocorre amb els plans de gestió, aquests projectes presentaven objectius poc clars i no existien mecanismes d'avaluació continuada (Commission of the European Communities, 1993).

Es poden distingir diverses fases en la gestió del cicle d'un projecte:

1. Anàlisi
2. Formulació

² Es crea amb la Llei 4/89 de conservació dels espais naturals i de la flora i fauna silvestres.

“L'avaluació de la gestió dels ENP és una necessitat cada vegada més evident, ja que permet afinar i modificar les intervencions seguint un cicle de realimentació contínua o gestió adaptable”

3. Financiació
4. Execució
5. Avaluació

L'anàlisi i la formulació es corresponen amb la concepció i el disseny del projecte o pla, i és ací on s'utilitza la metodologia del Marc Lògic.

La fase d'anàlisi serveix per avaluar la situació actual prèvia a qualsevol tipus d'actuació. Aquesta fase és de suma importància ja que per al disseny d'un pla de maneig és necessària una bona avaluació de la situació de partida (Atauri i Gómez-Limón, 2002). Per tal de completar esta fase cal identificar els principals problemes de gestió, així com les seves causes-conseqüències, escala espai-temporal i agents implicats, discriminant finalment els que precisen actuacions d'aquells que s'escapen d'una capacitat real d'actuació. Cal tenir en compte els diversos punts de vista de tots els implicats (tècnics, comissió gestora, ajuntaments, ecologistes, població, etc.) i la documentació i bibliografia existent a la zona.

Amb açò ja es poden plantejar estratègies i objectius, reformulant aquests problemes en un *arbre d'objectius*. En aquest apareixeran també relacions jeràrquiques: des de els objectius més generals als concrets u operatius, sobre els que es planificaran mesures a la següent fase.

La fase de formulació determinarà les mesures adequades per assolir els objectius proposats. Cada objectiu general es dividirà, al mateix temps, en d'altres específics i s'especificaran les mesures per assolir-los. Els objectius han de ser concrets,

realistes i avaluables.

L'avaluació de la gestió dels ENP és una necessitat cada vegada més evident (Hockings et al., 2000; Phillips, 2000), ja que permet afinar i modificar les intervencions seguint un cicle de realimentació contínua o gestió adaptable (*Adaptive Management*) (Holling, 1978). Els objectius i les mesures necessiten indicadors objectivament verificables, obtinguts a partir d'unes fonts d'informació identificades (Commission of the European Communities, 1993).

A partir d'aquest esquema de treball i seguint tots els passos proposats, aquest model es pot aplicar al PNSE. Caldrà, en primer lloc, analitzar la situació actual i identificar els problemes existents per tal de poder extraure els objectius de gestió de hauria de contenir el PRUG.

Aplicació del model del marc lògic al PNSE

Fase d'anàlisi

La Serra d'Espadà és un dels ENP de més recent aprovació a la Comunitat Valenciana. Mitjançant el Decret 218/97 del 30 de juliol es va aprobar el PORN i es imminent la posada en marxa del seu PRUG. Aquí ens trobem amb la primera problemàtica comentada: fa quasi sis anys que es va declarar parc natural i encara no disposa de Pla de Gestió actiu. Aquest fet està generant una situació de paràlisi en la gestió del parc que pot incidir negativament tant en el medi natural com en la població local, aguditzant problemes ja exis-

TAULA 2: explotacions segons superf. Total (Ha)	>=0,1 a <5	>=5 a <10	>=10 a <20	>=20 a <50	>= 50	Nº d'explotacions amb terra
Aín	79	11	2	2	2	96
Alcúdia de Veo	109	14	9	0	4	136
Fondegulla	180	25	6	5	3	219
Algímia de Almonacid	52	27	21	2	2	104
Almedijar	104	22	7	3	1	137
Artana	377	58	16	10	6	467
Ayódar	35	20	8	2	1	66
Azuébar	84	31	7	1	5	128
Chóvar	32	27	21	9	3	92
Eslida	153	24	10	3	2	192
Fuentes de Ayódar	27	10	2	2	1	42
Higueras	11	5	3	5	1	25
Matet	59	12	4	2	1	78
Pavías	15	6	5	2	1	29
Suera	66	20	16	1	3	106
Tales	120	24	9	4	1	158
Torralba del Pinar	34	8	3	4	2	51
Vall de Almonacid	87	15	7	1	2	112
Villamalur	30	13	8	8	3	62

Taula 2: EXPLOTACIONS SEGONS SUPERFÍCIE TOTAL (Ha)

Unitats: Nº d'explotacions. Font: INE. Cens Agrari de 1999

tents, sobretot d'àmbit socioeconòmic.

Per tal de confirmar aquest i identificar altres possibles conflictes existents, cal recopilar informació i opinions dels tècnics, experts i personal implicat, així com bibliografia de la zona. En aquest cas van ser entrevistats tècnics de la Conselleria (PROP, unitat d'espais naturals de Castelló i d'Alacant), els grups ecologistes (Societat d'Amics de la Serra Espadà), la universitat Jaume I de Castelló (representada també a la Junta Rectora), propietaris i agricultors-ramaders, i experts en matèria ambiental, en concret de la Fundació Caixa Castelló.

Amb les diferents opinions i la bibliografia es concreten possibles conflictes o tensions de la zona que poden dificultar la conservació i que, per tant, són a la vegada objectius de la mateixa.

Quant a la bibliografia consultada per verificar i completar aquesta informació, a més de dades estadístiques de l'Institut Nacional d'Estadística i textos sobre la història i característiques ambientals, es va consultar el diagnòstic previ a la redacció del PORN, que pot ajudar a confirmar alguns conflictes identificats a la primera fase.

Amb tot açò, es poden identificar diferents punts de conflicte relacionant-los amb les característiques de la zona d'estudi. A continuació s'enumeren algunes d'aquestes característiques:

Medi socioeconòmic

Població

L'estudi de la població facilita el coneixement respecte dels recursos humans existents que, al mateix temps, està molt relacionat amb les possibilitats reals d'actuació sobre el medi, ja que sense efectius poblacionals no pot donar-se un desenvolupament de la zona. Precisament en l'àmbit del PORN s'observa un fort decreixement dels municipis de l'interior i l'abandó de masies i alqueries que contrasta amb una fort concentració de la població en la Plana costanera.

Tots els entrevistats van coincidir en la tendència a la despoblació dels pobles més interiors. En aquests pobles, pertencents a la zona més protegida, apareix una tipologia regresiva que pot portar a la seva desaparició o estancament poblacional (taula 1).

Es pot destacar que en els municipis d'Alcúdia de Veo, Algímia d'Almonacid, Arañuel, Ayódar, Fuentes de Ayódar, Gaibiel, Higueras, Matet, Montanejos, Pavías, Pina de Montalgrao, Toga, Torralba del Pinar, Torrechiva, Vallat, Vall d'Almonacid i Villanueva de Viver, la població va descendre en més del 50% entre 1950 i 1986 (fonts: INE i Informe del Diagnòstic previ).

També hi ha municipis que han experimentat un discret procés de reactivació poblacional en els darrers anys com Espadilla, Fuente la Reina, Fuentes de Ayódar o Torralba del Pinar. Aquest fet es pot deure a la realització de noves activi-

TAULA 3	PROPIETAT	ARRENDAMENTS	APARCERIA	ALTRES RÈGIMS	TOTS ELS RÈGIMS
Aín	63	0	0	0	63
Alcudia de Veo	1354	2	0	0	1355
Fondeguilla	419	3	0	0	422
Algímia de Almonacid	353	4	0	3	360
Almedjjar	303	0	0	3	305
Artana	1001	0	0	0	1001
Ayódar	38	0	0	0	38
Azuébar	374	0	0	0	375
Chóvar	525	0	0	0	525
Eslida	307	1	0	0	308
Fuentes de Ayódar	34	0	0	0	34
Higueras	39	0	0	1	39
Matet	135	0	0	0	135
Pavías	75	0	0	1	75
Suera	343	500	0	0	843
Tales	271	0	0	0	271
Torralba del Pinar	382	0	0	0	382
Vall de Almonacid	310	2	0	0	312
Villamalur	705	0	0	0	705

Taula 3: SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA DE LES EXPLOTACIONS SEGONS RÈGIM DE TENÈNCIA (Ha)
Unitats: Ha. Font: INE. Cens Agrari de 1999

tats econòmiques o al retorn d'antics emigrants d'edat avançada.

Siga com siga, el que sí es dona a la pràctica totalitat dels municipis interiors és un envelliment poblacional. Les causes són un continu descens en la natalitat existent des dels anys 60 i, particularment, en aquesta zona s'ha donat un fort procés d'emigració cap als municipis costaners, més industrials i amb condicions de vida amb les que no es poden competir.

De fet, els valors de Renta Familiar Disponible són inferiors als provincials i regionals i un factor decisiu per a la estabilitat i pervivència d'una col·lectivitat és la generació de riquesa: els habitants han de tenir la possibilitat de percebre uns ingressos que els permetin portar una vida digna, similar a la mitjana de la província o comunitat, de lo contrari es produeix l'emigració i, finalment, el despoblament total d'un municipi.

Estructura productiva

Es poden destacar els següents punts:

- Existeix una gran incidència de l'agricultura a temps parcial i major concentració de població activa agrària en els municipis d'interior.
- En aquests municipis existeix un elevat grau d'envelliment entre la població agrària activa.

- Quant als cultius, l'abrupta orografia i la inexistència d'una infraestructura de reg fan del secà el tipus dominant, ocupant bancals i zones d'altipla.
- Alt grau de parcelació i la seva petita mida (tabla 2).
- La propietat predomina sobre altres règims de tenència (taula 3).
- Existeix una falta quasi absoluta d'accions conjuntes (cooperativisme, societats, etc.), i es característic un fort individualisme dels agricultors.

Aquests factors al costat de les característiques orogràfiques i climàtiques, i les deficiències d'infraestructures dificulten qualsevol programa de desenvolupament basat en l'activitat agrària: no hi ha planificació, ni tècnics especialitzats, amb el resultat d'una ausència de comercialització d'origen i control de preus i qualitat.

Al relacionar aquestes característiques, es poden extraure diversos punts de conflicte que es van reflexar, junt amb altres dades d'interès, en fitxes:

CONFLICTE	Despoblament
CONSEQÜÈNCIES	Abundó del territori: augment del risc d'erosió per pèrdua de bancals Estancament poblacional
FONTS	Conselleria MA: diagnòstic del PORN SASE Propietaris
OBSERVACIONS	Gravetat: alta en tots els municipis d'interior

TAULA 4	CER	MAN	ALM	ALG	OLI	CIT	VIÑ	NISP	PER	ALTRES
Aín	11	11	54	6	70		4		1	1(HI)
Alcudia de Veo	17	3	28	20	150	1			2	2(HI)
Fondeguilla			155	407	60	3	2	1		
Algimia de Almonacid	10	8	163		517		2		7	
Almedijar	13		59	154	243			1	2	
Artana	3	8	51	550	635	92		1	17	3(ME)
Ayódar		17	5	95	170		1		1	3(HI)
Azuébar	4	1	304	350	340	1	5	1		
Chóvar			470	15	160		10			
Estida	7		100	190	236	10			1	
Fuentes de Ayódar	2	1	6		12		12		1	7(HI)
Higueras	2		7		12		8			
Matet	45	3	36		290		1		1	1(HI)
Pavias	2		9		24		15			
Suera	6	4	4	700	270	16	6		3	5(HI)
Tales			2	663	98	19				
Torralba del Pinar	12		14		13		2		1	5(HI)
Vall de Almonacid	32	16	21	64	599		1		9	
Villamalur	80		60	1	60		2			5(HI)

Taula 4: SUPERFÍCIE OCUPADA PER CULTIUS AGRÍCOLES I LLENYOSOS

Unitats: Ha. Font: Diagnòstic previ. PROP. 1974

CONFLICTE	Falta de rendibilitat en els usos del terreny i els recursos naturals
CONSEQÜÈNCIES	Desocupació: augment de l'emigració Cura insuficient de la massa forestal: menys rendiment i augment del risc d'incendis
FONTS	Conselleria MA: diagnòstic del PORN SASE
OBSERVACIONS	Accentuat als municipis interiors

CONFLICTE	Extraccions a cèl obert
CONSEQÜÈNCIES	Alteració de la qualitat paisatgística Canvis bruscos Destrucció del sòl i vegetació: augment de processos erosius
FONTS	Conselleria MA: diagnòstic del PORN Denúncies de la SASE
OBSERVACIONS	Existència d'extraccions en Onda, Sogorb, La Vilavella, Fanzara i Sot de Ferrer

S'observa que junt a la disminució de la població (taula 1) existeix un canvi d'usos del sòl.

Tenint en compte açò es poden relacionar les principals característiques comentades amb els problemes existents, de manera que, per exemple, s'observa que la falta d'activitats que resulten rentables per la població genera la migració de la mateixa cap a zones que ofereixin una millor qualitat de vida. Al mateix temps, aquest fet pot generar un abandonó de les terres que abans es conreaven i, per tant, perden la seva vocació agrícola transformant-se en terreny forestal que, a més, no és monte net perquè es va acumulant sota-

bosc i material combustible, amb el que augmenta el risc d'incendis. L'abandó de terres també genera en zones abanclades la pèrdua d'aquest sòl per deteriorament dels murs característics de terrenys aterrats. Tot açò, sumat a activitats recreatives molt agressives amb el sòl (extraccions a cèl obert, activitats recreatives de motor, etc.) poden augmentar el risc d'erosió, que a la zona de la Serra Espadà és elevat per la seva orografia. La creació d'usos rentables en el territori i la prohibició de determinades activitats agressives constituïran els principals objectius operatius: aquells sobre els que es tenen capacitat d'actuació, sobre els que un pla poden proposar accions reals. Tot això generarà una sèrie de resultats intermedis que permetran assolir l'objectiu general final. Per exemple, en aquest cas a l'aconseguir una rentabilitat del territori s'aconseguiria que la taxa d'emigració s'estabilitzara i que el territori s'aprofitara, afavorint així el seu manteniment. D'aquesta manera, els terrenys abanclats es mantendrien i també les masses forestals, disminuint així la freqüència d'incendis i l'erosió, el nostre objectiu general. També mitjançant la prohibició d'activitats extractives es controlaria aquest problema.

Fase de Formulació

TAULA 5	CER	MAN	ALM	ALG	OLI	CIT	VIÑ	NISP	PE	ALTRES
Ain	7	3	30		30					
Alcudia de Veo	8		10	16	80	3				
Fondegulla			359	107	36	15		3		
Algimia de Almonacid	40	6	193	15	490		1	5	7	1(CIR)
Almedijar	4		110	20	269			2	1	
Ariana	6	4	53	568	433	224		1	6	1(AV), 3(MEL), 1(CIR)
Ayódar		4	7	28	118		2		1	
Azuébar			290	180	274	3	4			
Chóvar			395		128		11			
Esliða	10	1	115	184	217	11			1	1(NOG)
Fuentes de Ayódar	1	2	17	28	34				2	2(HI)
Higueras	1		14		5		1			
Matet	11		39		140			1		
Pavias			19		10					
Suera	6	1	10	64	154	30			1	1(MEL)
Tales			3	141	3	41				
Torralba del Pinar	13		20							1(MEN)
Vall de Almonacid	22	13	3	14	405			3	14	1(AI), 3(MEL), 3(CIR)
Villamalur	112		65		35		1			2(HI)

Taula 5: SUPERFÍCIE OCUPADA PER CULTIUS AGRÍCOLES I LLENYOSOS
Unitats: Ha. Font: Diagnòstic previ. PROP. 1990

A continuació es poden definir les actuacions necessàries per la consecució d'aquests objectius. Aquest conjunt d'activitats ha d'estar lligat clarament als objectius de gestió, en aquest cas analitzant el PORN, i es deuen tenir en compte des del principi els recursos materials, econòmics i humans per realitzar una programació i prioritització de les activitats. Aquest fet es representa en forma de matriu del següent manera:

	LÒGICA D'INTERVENCIÓ	INDICADORS OBJECTIVAMENT VERIFICABLES	MITJANS DE VERIFICACIÓ	CONDICIONANTS EXTERNS
OBJECTIUS GENERALS	Protecció de sòls enfront a l'erosió			
OBJECTIUS ESPECÍFICS	<p>Rehabilitar els usos del territori. Promoció d'activitats tradicionals, del sector agrari i d'activitats d'ús públic.</p> <p>Aprofitament del terreny per evitar el seu abandonó.</p>			
RESULTATS INTERMITJOS	Foment del treball. Millora de la qualitat de vida.	Nº d'altas a la SS. Nº de llocs directament associats al parc. Nº d'altas telefòniques, de vehicles, escoles. Xarxa de sanejament. Augment de la renda	I.N.E	
	Disminució de la taxa d'emigració.	Estabilització demogràfica	Censo	Plan de Dinamització Socioeconòmica
	Manteniment de bancals i terrenys aterrats	Pressupost i inversió	Memòria	
	Disminució de la freqüència d'incendis	Nº conats/any Sup. cremada/any		Pla Sectorial de Prevenció d'incendis
	Manteniment de la massa forestal	Nº de peus/Ha		

	LÒGICA D'INTERVENCIÓ	INDICADORS OBJECTIVAMENT VERIFICABLES	MITJANS DE VERIFICACIÓ	CONDICIONANTS EXTERNS
ACTIVITATS	Prohibició de roturar terrenys forestals per cultius	Nº de denúncies		
	Prohibició durant 5 anys de pasturatge en terrenys cremats	Nº de denúncies		
	Prohibició durant 10 anys de realitzar activitats extractives en terrenys cremats	Nº de denúncies		
	Prohibició de tala de cultius llenyosos	Nº de denúncies		
	Prohibició de circular amb vehicles fora de carreteres o camins	Nº de denúncies		
	Manteniment de bancals i marges	Pressupost i sup. afectada	Memòria de gestió	
	Línies elèctriques fora d'àrees PF, si són externes al PORN	Nº de denúncies Sup afectada per noves línies	Memòria de gestió	
	Replantacions amb espècies autòctones	Pressupost. Nº peus/ha. Sup afectada	Memòria de gestió	Actuació
	Mantenimento de cultius tradicionals	Sup afectada. Pressupost. Nº cultius assegurats	Memòria de gestió	Normativa Actuació
	Tractaments de millora: eliminació de sotabosc	Pressupost. Sup afectada.	Memòria de gestió	Actuació
	Formació d'un voluntariat tot l'any	Nº de persones. Mesos d'actuació	Memòria de gestió	Actuació
	Cultiu de espècies aromàtiques	Superfície afectada. Pressupost		
	Creació de la marca comuna pels productes de la Serra	Nº de productes existents amb la marca		
	Zones recreatives amb dotació i infraestructures	Superfície afectada. Pressupost	Memòria de gestió	Pla de gestió d'Ús Públic
Creació d'una oficina d'Animació Sociocultural i Econòmica	Pressupost. Nº de projectes locals endegats.	Memòria de gestió		

TAULA 6	MONTANYA APROFITABLE FORESTALMENT	MONTANYA OBERTA	MONTANYA LLENYOSA	TOTAL T. FORESTAL	ERIAL A PASTURES	ESPARTIZAL	TERRENY IMPRODUCTIU		RIUS I LLACS	TOTAL ALTRES SUPERFÍCIES
Ain	450		50	500	485		20	40	5	550
Alcudia de Veo	890	110	580	1580	915		60	155	15	1145
Fondegulla	167	812	513	1492			597	96	9	702
Algimia de Almonacid		358		358	33			42		75
Almedijar	264	661	365	1290		2	5	70	27	104
Artana	400		246	646	563		302	75	20	960
Ayódar	185	175	148	508			4	16	10	30
Azuébar	402	794	28	1224		1	14	60	6	81
Chóvar	500		565	1065			6	40	52	98
Eslda	803		174	977	90		58	84	60	292
Fuentes de Ayódar	110	70	211	391	2		7	12	9	30
Higuera	328	298	26	652			20	140	22	182
Matet	7			7			16	28	2	46
Pavias	507	207	100	814			50	53	23	126
Suera	786		308	1094				62	12	74
Tales	67	60	53	180			11	12	28	51
Toralba del Pinar	900		354	1254				591		591
Vall de Almonacid					383		10	150		543
Villamalur	400	150	420	970			4	23	10	37

Taula 6: DISTRIBUCIÓ GENERAL DE TERRES
Unitats: Ha. Font: Diagnòstic previ. PROP. 1974

Resultats

A la fase d'anàlisi, es poden comparar l'arbre amb dades estadístiques que verifiquen les tensions identificades. En el cas de l'emigració, tots els municipis del parc han sofert una disminució de la població des de 1900 deixant, en alguns casos, menys de 90 habitants (veure taula 1).

També es pot comprovar l'elevat percentatge de territori privat (taula 3) i la xicoteta mida de les parcel·les (taula 2), que limiten molt els usos en el territori generant poca rentabilitat per als propietaris, així com els canvis d'ús que han sofert les terres en menys de 20 anys (taula 4 i 5).

Alguns resultats que s'observen respecte a aquest fet és que la superfície de terreny improductiu ha augmentat en la pràctica totalitat dels municipis analitzats. El territori agrícola ha anat disminuint, transformant-se en terrenys de vocació més forestal, encara que no signifiqui necessàriament que estiguin rebent els tractaments adequats a aquesta característica el que pot augmentar el risc d'incendis per acumulació de vegetació combustible.

Conclusions

El PRUG de la Serra d'Espadà deurà abordar clarament la problemàtica social de la zona, ja que existeix una important relació entre aquests i altres problemes que pot sofrir el medi natural, com la pèrdua de terreny i l'erosió.

El PORN ja senyala unes directrius per la creació d'un Pla de Dinamització Socioeconòmica basat en el aprofitament dels recursos naturals existents. Alguns punts importants indiquen que es deu afavorir el manteniment i el desenvolupament d'aquestes activitats amb mesures de recolzament a la innovació tecnològica i a la comercialització d'aquests productes. Es deurà puntualitzar quines seran aquestes mesures.

És important diversificar activitats, per tal que el desenvolupament no es basi exclusivament en una activitat (com el turisme rural), sió que es mantingui i fomenti l'agricultura, ramaderia i el sector forestal. En aquest sentit per tal de rebre i coordinar les diferents propostes, es planteja la creació d'una Oficina d'Animació Sociocultural i Econòmica, així com una política de generació de treball també en relació als recursos naturals. En tot açò cal tenir en compte que les característiques del territori limiten molt actualment l'ús que es faci d'ell, ja que el 90% és privat i minifundista com s'ha vist. Dintre de les possibles solucions per retabilitzar els usos, es deuria tenir en compte l'alternativa de la Custòdia del Territori (Basora i Sabaté, 2001), ja que l'expropiació resulta cara i pot donar-se que tampoc es faci un ús rentable dels terrenys públics. A més, el mecanisme del consorci, utilitzat en altres ENP amb el mateix problema, tampoc va resultar possible ja que en determinades ocasions els propietaris tenen que pagar.

En definitiva, les accions han d'anar orientades

Penyes de Chóvar

cap a una millora de la qualitat de vida i futur de la població local, ja que els problemes existents en els ecosistemes es deuen en gran mesura a aquests problemes. No hi ha que oblidar que la Serra Espadà ha estat lligada a l'home des de sempre i les seves característiques provenen dels usos que la població li ha donat al territori. D'aquesta manera, mentre hi hagi una població que mantinga aquests usos en el territori, la peculiaritat de la Serra es mantindrà.

Per facilitar-me la informació necessària, així com per les seves opinions i coneixements, especial agraïment a:

Carme Orensa, secretària de la Societat d'Amics de la Serra Espadà i de la Fundació Serra Espadà.

Isabel Queral, responsable de l'Àrea de Conservació de la Natura de la Fundació Caixa Castelló.

José Vicente Escobar, tècnic d'Espais Naturals del PROP de Castelló.

Ana Campo, tècnic d'Espais Naturals de l'Àrea d'Alacant.

Bibliografia

Diversos autors. *Historia Natural dels Països Catalans. Sistemes naturals*. Tomo 14. Enciclopèdia Catalana, 1989.

Generalitat Valenciana. Diari Oficial de la Generalitat Valenciana. Any XX. Dimecres, 10 de setembre de 1997. Núm. 3075.

Caja de Ahorros del Mediterraneo i Universitat Politècnica de València. *Agenda del Medi Ambient*. Curso 98-99. CAM i UPV, 1999.

Conselleria de Medi Ambient. *Sierra de Espadán, declarado Parque Natural, Septiembre 1998*. Dins de "Espais naturals. Comunitat Valenciana". Conselleria de Medi Ambient de la Generalitat Valenciana, 1999.

Pons, Anna. *Els espais naturals al País Valencià. Quin model tenim?*. Dins de Quadern 6. Fundació Serra Espadà, 2002. <http://www.serra-espada.org/camp6.pdf>

Europarc-España. *El Plan de Acción para los Espacios Naturales Protegidos del Estado Español*. Fundación Fernando González Bernáldez. 2002. <http://www.europarc-es.org>

Vicens, J. *La gestión activa en los parques naturales, una asignatura pendiente*. Dins de Ecosistemas núm. 2, 2002. <http://www.aeet.org/ecosistemas/022/informe6.htm>

Els orígens de la indústria surotapera a la serra d'Espadà (Castelló)

Javier Soriano Martí
Universitat Jaume I

“La subercultura en la serra d'Espadà perviu com una activitat forestal rendible i es converteix en el paradigma per a un desenvolupament local endogen. La serra d'Espadà constitueix l'única massa de sureres en producció a Espanya entre els boscos de Catalunya i els d'Extremadura i Andalusia”

La subercultura en la serra d'Espadà perviu com una activitat forestal rendible i es converteix en el paradigma per a un desenvolupament local endogen, ja que ha aconseguit mantenir associada una professió (els peladors o traedors), garantir la continuïtat d'una indústria forestal (surotapera) i perpetuar la funció econòmica del bosc mediterrani. L'extracció de suro en la serra castellonenca és el resultat d'unes pràctiques culturals que estan datades i documentades a principis del segle XVII —probablement es tracta d'una activitat bé arrelada amb anterioritat—, quan aquest aprofitament es regulat en les cartes de població de la comarca, mentre que l'existència de fàbriques per a transformar-lo està documentada des de finals del segle XIX.

Un medi físic privilegiat per a la surera

La serra d'Espadà constitueix l'única massa de sureres en producció a Espanya entre els boscos de Catalunya i els d'Extremadura i Andalusia, encara que la seva extensió és pràcticament in-

significant a escala de la Península Ibèrica: 2.216.646 peus —cabria afegir 933.485 peus menors quan es va redactar el Segon Inventari Forestal Nacional 1986-1995—, que ocupen una superfície pròxima a les 5.000 Hectàrees. En el marc provincial, el *Quercus suber* tampoc té una presència destacada, ja que tot just representa un 3% de l'arbrat forestal castellonenc.

L'accentuada personalitat d'aquestes suredes respon a les especials característiques físiques d'una serra com Espadà que constitueix les últimes estribacions del Sistema Ibèric cap al mar Mediterrani: en el seu substrat predominen els materials triàsics i, sobretot, les arenisques del Buntsandstein. Aquesta terra vermella, denominada *rodano*, aporta el sílice que la surera exigeix per a desenvolupar-se.

El clima mediterrani, per altra banda, té un caràcter subhúmit en aquestes terres —se superen els 600 mm. de precipitació anual, com a Eslida (636 mm.)— i aquests valors són reforçats per l'empremta de les criptoprecipitacions (boira, rosa-

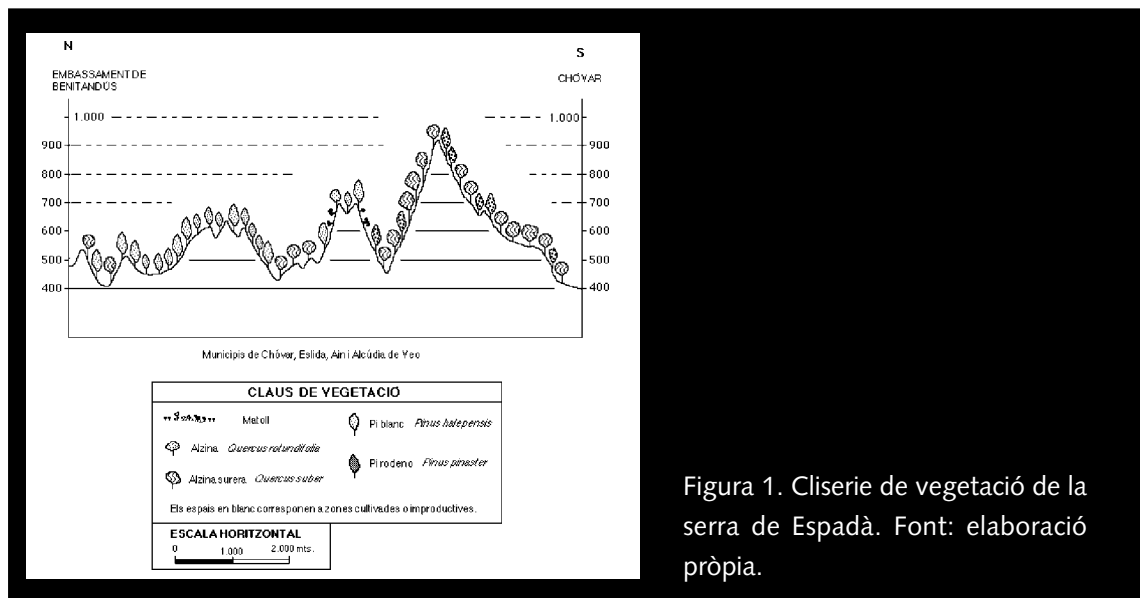

Figura 1. Cliserie de vegetació de la serra de Espadà. Font: elaboració pròpia.

da...) i la humitat ambiental aportada per les brises marines —els peladors de suro castellanencs al·ludeixen a un «clima del mar» que Emmanuel de Martonne va batejar com oceànic o portuguès en el seu Tractat de Geografia Física (1925)—, mentre que la suavitat tèrmica es deu a la funció atemperadora que exerceix el Mediterrani i a una altitud que oscil·la entre els 400 i 800 metres, amb Espadà com màxima cota (1.041 metres).

Els redutes de bosc autòcton de sureres confereixen a aquestes muntanyes una identitat pròpia, encara que el intrusismo de les coníferes és notable per l'estat d'abandó que registren algunes explotacions de sureres. L'efecte de mosaic vegetal —*Quercus suber*, *Pinus halepensis* i *Pinus pinaster* (pi rodenc)— es pot apreciar en tota la serra, encara que els peus de sureres són molt selectius en les seves localitzacions, buscant els fons de vall —on troben els millors sòls—, els vessants orientats a les brises i les exposicions Nord —de vegades superant els 800 metres sobre el nivell del mar— en les quals es combaten millor els rigors de l'estiu.

Un aprofitament ancestral en Espadà

L'expulsió dels moriscs en 1609 —en la comarca es va produir amb anterioritat, cap a 1525— va provocar un buidament demogràfic considerable en la serra de Espadà, pel que van ser promulgades unes cartes de repoblació —a imitació de les

cartes pobles emanades en el segle XIII després de la conquesta cristiana— que contemplaven, entre altres activitats, la regulació de l'explotació surera. La normativa fa referència al mètode tradicional d'efectuar l'extracció de suro —pelar els arbres «como en tiempo es acostumbrado»—, incideix en el pagament a realitzar per efectuar aquest aprofitament i recorda l'obligatorietat de sol·licitar una llicència prèvia d'extracció, per a acabar declarant el producte extret: «Se acuerda entre ambas partes que los nuevos pobladores y sus sucesores puedan aprovechar los árboles llamados vulgarmente alcornoques que están en las montañas del término y baronía de Esilda y de los corchos que les resulten provechosos. Aunque están obligados, según este capítulo, tanto ellos como sus sucesores, a pagar a su Excelencia y sus sucesores, uno de cada ocho corchos que extraigan y aprovechen de dichos árboles. Los cuales no puedan sacar de esos árboles sino como en tiempo es acostumbrado y precediendo licencia del alcaide o persona legítima en nombre de su Excelencia. Y tenga cada uno obligación de manifestar todos los corchos que extraiga y aproveche, bajo las penas que se impondrán» (carta de la serra d'Esilda¹, datada en 1612, setembre, 28).

En Castro i Fondegulla (1613, juny, 28) es fixa la manera d'efectuar el pagament: «Y los corchos, higos y pasas y otros frutos secos, los han de pa-

¹ Aquesta circumscripció de caràcter senyorial estava formada per les poblacions de Aín, Veo, Alcúdia de Veo i Esilda.

gar y dar los dichos vasallos, así en Castro como en Alfondeguilla, en sus casas, donde los han de recoger sin fraude alguno». Els acotaments per a evitar conductes il·legals estan presents constantment amb l'aparent finalitat d'evitar la sobreexplotació dels recursos. Aquesta situació, que reflecteix els intents de realitzar un aprofitament sostenible de les sureres, aplicant una estricta regulació conservacionista, canvia radicalment en el segle XVIII, quan l'increment demogràfic provoca ingents trencaments o rompudes de terres, bé reflectits pels cronistes: «Eran dichos vecinos —els d'Ain— en corto número al principio de siglo, durante el qual han hecho progresos en la agricultura: plantaron viñas, higueras y olivos en los sitios que estaban cubiertos de alcornoques y maleza» (Cavanilles, 1795, III, 107). En contrast, en l'actualitat, molts bancals retornen a la dinàmica natural pel seu abandó.

La producció surera castellonenca obeeix a la irregularitat interanual pròpia d'aquest aprofitament forestal, encara que el seu valor respecte a la «collita» nacional no arriba a l'1% segons les estadístiques del Ministeri d'Agricultura. Els anys amb major volum extret en l'últim terç del segle XX són 1977 amb 126.430 quilograms (es van pelar 6.995 arbres) i 1980 amb 155.461 quilograms (8.793 sureres)—, encara que la mitjana per a aquest període està fixada en 60 T anuals segons dades de la Conselleria de Medi Ambient (Soriano, 2002, 606-610).

El torn d'aprofitament en la serra d'Espadà oscil·-

la entre dotze i quinze anys, encara que la sequera sol alterar la freqüència d'extracció. L'explotació del suro tampoc és afavorida per aspectes lligats a la propietat de la terra, ja que el bosc és majoritàriament privat —únicament 826,94 Hectàrees són de domini públic— i es caracteritza per un acusat minifundismo. Els problemes per a mantenir l'explotació s'accentuen en les últimes dècades pels elevats índexs d'absentisme dels propietaris forestals i la falta d'una adequada ordenació de boscos. El nucli productor per excel·lència entre 1976 i 1996 es concentra en el sector meridional de la serra: a Azuébar —la finca Mosquera resulta especialment productiva— amb 217 Tones recol·lectades en aquest període i Almedijar amb 158 T. En el vessant septentrional destaquen Villamalur (173 T) i Artana (169 T). Paradoxalment, a Eslida, on està concentrada l'activitat industrial, la producció en les dècades analitzades suposa xifres menors, amb 78 T.

Els peladors, per la seva banda, es converteixen en testimonis d'un aprofitament històric que encara segueix en vigor malgrat la impossible mecanització de les seves operacions. L'única innovació aplicada en les últimes dècades consisteix en la introducció de petits tractors per a facilitar els ports de les panes de suro fins els carregadors, pel que les cavalleries han deixat de complir la seva ancestral funció. Encara que el nombre de peladors en la comarca s'ha vist reduït en la segona meitat del segle XX en un 50%, l'explotació dels recursos forestals es realitza sense

Quadre 1. La producció de suro en 1998

		Valor en orige	Valor en carregador	Valor en orige	Valor en carregador
	Tones (T)	Euros	Euros	Euros/T	Euros/T
Castelló	86	25.843,52	41.349,63	300,51	480,81
Espanya	122.257	72.201.465,27	132.706.670,03	590,57	1.085

Font: MAPYA, 2002. Elaboració pròpia.

recórrer a la contractació de mà d'obra forana. L'ofici té continuïtat, malgrat l'elevada qualificació requerida pels operaris, perquè la seva tècnica es transmet de generació en generació, al costat d'un vocabulari específic i les característiques de l'instrumental requerit en les operacions. L'explotació de les sureres es practica a temps parcial, com complement estacional —entre maig i agost— a la professió principal de cada pelador. Finalment, els procediments per a realitzar l'aprofitament encara mantenen tot el rigor que estableixen les cartes pobles de fa quatre-cents anys, sent preceptiva la sol·licitud de llicència d'extracció. Les autoritzacions tenen caràcter bienal per a evitar que si durant el primer any no es pot realitzar l'aprofitament s'hagi de repetir el procediment administratiu. Per altra banda, en els boscos públics de la comarca —tres de la Generalitat Valenciana i onze Monts d'Utilitat Pública— es realitzen subhastes per a atorgar les extraccions.

La indústria surotapera d'Espadà

La indústria surera té profundes arrels en la serra de Espadà, ja que activitats com la pesca o la apicultura precisaven diferents objectes de suro per a obtenir les seves produccions: aquesta preuada matèria primera s'utilitzava per a assegurar la flotabilitat de les xarxes i per a elaborar ruscs o vasos. La fabricació de neveres era altra destinació freqüent fins fa unes dècades. En suma, els tallers artesanals devien ser nombrosos des del segle XVII i fins i tot des d'èpoques remotes. En el

primer terç del segle XX, segons informacions que aporta Sarthou, Chóvar registra l'activitat d'una fàbrica de taps, ruscs i diversos objectes de suro, mentre que a Artana està censada una indústria tapera.

Entorn d'aquesta data, segons la tradició oral, es produeix l'arribada de comerciants catalans a Espadà. Les compres de suro tallat i bullit eren habituals des de finals del segle XIX per part de la indústria tapera catalana, com ocorre a Extremadura i Andalusia (Zapata, 1996, 46). En Eslida perviuen diversos tallers que realitzaven una primera transformació de la matèria primera i fins i tot produïen taps de forma artesanal mitjançant laboriosos processos manuals. Una iniciativa empresarial belga i suïssa, avalada per empresaris de Catalunya, va aconseguir agrupar als productors locals en la primera dècada del segle XX per a generar una fàbrica amb major capacitat productiva en uns anys marcats pel boom exportador espanyol (GEHR, 1999, 1316). L'actual piscina i el càmping ocupen en bona part els edificis d'aquella Industrial Corchera Eslida. L'empresa, no obstant això, va tenir una trajectòria efímera com a conseqüència de la interrupció de la demanda de taps provocada per la I Guerra Mundial, la crisi econòmica de 1929 i altres factors associats a sobrecostes en l'adquisició de matèria primera comarcal.

La fallida d'aquesta prometedora iniciativa va forçar als empresaris locals a reprendre l'activitat per compte propi i, de fet, l'estructura industrial de

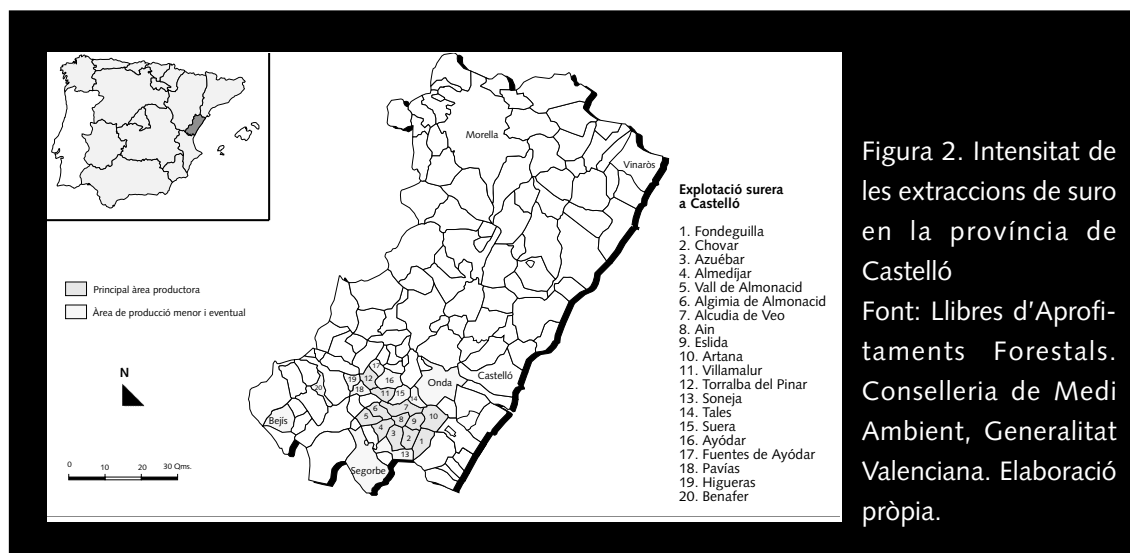

Figura 2. Intensitat de les extraccions de suro en la província de Castelló

Font: Llibres d'Aprofitaments Forestals. Conselleria de Medi Ambient, Generalitat Valenciana. Elaboració pròpia.

l'actualitat —predomini de la petita empresa familiar— és hereva directa d'aquestes accions. En els anys centrals de la centúria Eslida concentra amb caràcter d'exclusivitat l'activitat tapera comarcal. La població albergava set tallers, quatre d'ells amb maquinària específica per a realitzar el procés de fabricació: nou màquines per a fer taps, sis per a llescar/laminar el suro, tres per a pulir-lo, una per a segellar-lo i una altra per a tallar-lo, una premsa hidràulica, una caldera per a coure suro i dos barrenos (Melià, 1954, 39).

El subsector, no obstant això, travessarà una crisi motivada per factors molt concrets: «La Guerra, amb front estacionat en la Serra d'Espadà, va destruir la major fàbrica d'Eslida, que no ha tornat a reconstruir-se². En l'actualitat, la fabricació de taps ha disminuït, ja que els grans consumidors espanyols, els cellers andalusos, s'elaboren, ells mateixos, els taps. L'activitat se centra, majorment, en l'elaboració de planxes de suro» (Melià, 1954, 33).

En les últimes dècades del segle XX, després de recuperar-se d'aquest episodi, la indústria castellanenca s'ha vist sotmesa a un fort procés de reconversió que s'ha produït de forma tàcita: la complexa explotació de les sureres, l'èxode rural i l'absència de successors en les empreses han forçat nombrosos tancaments i la concentració de la producció. En 1990 existien nou fàbriques —vuit a Eslida i una a Soneja—, mentre que en 2003 únicament romanen en funcionament cinc: quatre a Eslida i la situada a Soneja. El sector ge-

nera actualment ocupació directa per a 43 persones —amb independència d'uns deu llocs indirectes, sense comptabilitzar als peladors—, pel que compleix una insubstituïble funció social que és comú a l'explotació de les suredes ibèriques (Montero, 1991, 141). La reconversió no ha afectat a aquesta capacitat generadora d'ocupació, ja que fa vint anys, quan la mecanització era inferior, les nou empreses existents oferien ocupació a 42 persones.

L'adquisició de matèria primera forana, per altra banda, és una demostració palpable de la capacitat de la indústria per a generar desenvolupament econòmic. Des de fa diverses dècades les empreses compren suro en finques d'Extremadura i Andalusia per a cobrir la seva demanda, ja que amb la producció autòctona no es cobreixen les necessitats. De fet, els recursos locals tot just suposen entre un 3% i un 10% del suro consumit en la indústria.

La localització d'aquestes empreses és un paradigma de la importància que suposen en les indústries forestals els processos multiplicadors i la proximitat a la matèria primera. Les fàbriques es concentren en la partida Ramblar —en el marge dret de la carretera Artana-Eslida, a uns cinquanta metres del nucli urbà—, sobre l'estreta terrassa formada pels barrancs d'Eslida i de Castro. L'única nota discordant a aquesta centralització surotaperera està representada per Espadán Corks, S. L., que té la seva seu a Soneja. L'empresa es va fundar en 1941 a Eslida pel pare de l'actual pro-

pietari, encara que en 1971 canvia la seva ubicació per raons estrictament familiars.

La creació de Trituradora del Corcho S. L., l'any 1988, cobreix la buidor existent en la comarca per l'absència d'empreses capaces de reutilitzar els abundants residus produïts per l'activitat tapera. Aquesta indústria, que fabrica granulat per a confeccionar taps per a botelles de cava, soles de sabatilles i càmeres aïllants, se situa just entre dos de les empreses surotaperes d'Eslida. Aquesta activitat va tenir continuïtat en la comarca amb la petita empresa de José Mondragón, radicada en Chóvar, que dedicava un modest molí elèctric per a triturar suro que es venia com aïllant acústic-tèrmic en la construcció.

La problemàtica actual d'Espadà

La serra d'Espadà és una comarca que respon als paradigmes de la mitja muntanya mediterrània —despoblament, envelliment, escassa activitat socioeconòmica, falta de dotacions i infraestructures, risc de desaparició per al seu patrimoni rural—, encara que presenta uns recursos naturals únics a escala autonòmica gràcies als boscos de sureres i la seua explotació. La declaració de Parc Natural deuria haver suposat un important benefici per a aquest territori, encara que aquesta mesura tot just ha reportat avantatges des de 1994. Cap de les potencialitats de la serra ha estat posada en valor, com ho demostra

la falta d'iniciatives públiques i privades.

La creació d'una escola-taller per a ensenyar les professions del suro —des dels peladors a l'elaboració de productes de suro—, la fundació d'un institut d'investigació (I+D+I) en la línia de les institucions creades a Catalunya o Extremadura, l'organització d'exposicions temporals o la creació d'un museu del suro com a Palafrugell (Girona), la instal·lació d'un centre d'interpretació de la subercultura i de la sureda són accions pendents de desenvolupar que ningú ha estat capaç d'impulsar, pel que s'ignoren bona part dels recursos endògens d'aquesta terra i es permet que un patrimoni d'innegable valor segueixi un inexorable procés de desintegració.

La surera arriba a ser un senyal d'identitat per a la població —es venera l'arbrat— i la subercultura s'erigeix en un referent cultural perquè les seves pràctiques «conjuguen el vell saber de l'experiència i els fets» (Montero, et al, 1994, 140). Ignorar l'incipient desenvolupament sostenible que ha suposat en aquesta comarca l'explotació del suro —en ple segle XVII es pretenia extreure un rendiment econòmic del bosc sense esgotar els recursos naturals—, anterior fins i tot a la formulació d'aquestes teories i de l'aparició de la selvicultura, representa una autèntica xacra des del punt de vista científic i social. Per altra banda, la indústria surotapera és l'única activitat que ha permès aprofitar els recursos endògens per a ge-

² La referència a Industrial Corchera Eslida sembla evident.

nerar desenvolupament econòmic, encara que la seva funció també està infravalorada des de tots els àmbits i ni tan solament existeixen massa inquietuds per analitzar la seva importància en la història comarcal.

La dimensió que adquireixen aquestes petites empreses resulta tan insubstituïble com les qualitats del suro, ja que mantenen en explotació el bosc i garanteixen nombrosos llocs de treball, aportant un fet certament extraordinari en el medi rural castellonenc: la fixació de població jove. La comarca, en suma, requereix una atenció prioritària i immediata perquè el cost de no actuar és massa elevat. La deterioració del medi físic i dels recursos patrimonials s'agreuja a mesura que passa el temps (Puig Sales, 1986, 144), com estan desapareixent els testimoniatges que podien subministrar els subericultors que van viure les vicissituds del naixement de la indústria surotapera.

Bibliografia

GRAU I ESCRIBUELA, Antoni (1994): «Cartes de repoblació castellonenques de la casa de Medinaceli. Geldo, Fanzara, Suera, Castro-Fondeguilla i els llocs de la Serra d'Eslida», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXX, II, pp. 153-195.

GEHR (Grupo de Estudios de Historia Rural) (1999): «Armstrong Cork Company, Pittsburgh-Sevilla, 1878-1915», en *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 1308-1329.

MAPYA (Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación) (2002): *Anuario de Estadística Agraria 2002*. MAPYA, Secretaría General Técnica, Servicio de Publicaciones, Madrid, 713 pp.

MELIÀ TENA, Casimir (1954): *Industrias de la madera e industrias del metal en la provincia de Castellón*. Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón, 59 pp.

MONTERO, G.; TORRES, E.; I. CAÑELLAS; ORTEGA, C. (1994): «Aspectos selvícolas, económicos y sociales del alcornocal», en *Agricultura y sociedad*, nº 73, pp. 137-193.

PUIG SALES, Ramiro (1986): «El sector forestal y el medio ambiente», en *Papeles de Economía Española*, Fundación Fondo para la Investigación Económica y Social; Obra social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro. Nº 16, pp. 138-151.

SARTHOU CARRERES, Carlos (1913): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Caja de Ahorros de Castellón, Barcelona. Edición facsímil 1989.

SORIANO MARTÍ, Javier (2002): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Castelló*. Premio Tesis Doctorales Comité Económico i Social de la Comunitat Valenciana, 2001. Bancaixa, Fundació Caixa Castelló. València, 838 pp.

VIEIRA NATIVIDADE, Joaquim (1950): *Subericultura*. Ministerio de Economía, Lisboa. Edición española de 1992. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Madrid, 448 pp.

ZAPATA BLANCO, Santiago (1996): «Corcho extremeño y andaluz, tapones gerundenses», en *Revista de Historia Industrial*, 10, 37-68.

Futur minat

Carles Arnal

Doctor en Biologia

“Si un economista sopesara los costes y beneficios de la extracción de minerales de la tierra y de su procesado y refinado, el balance final revelaría lo siguiente: una industria que consume cerca del 10 % de la energía mundial, que vomita casi la mitad de las emisiones tóxicas industriales en algunos países y amenaza el 40% de los terrenos forestales sin explotar, mientras que genera una proporción muy pequeña de los empleos y los ingresos.”

Renunciando a la dependencia minera de Payal Sampat, en **La situación del mundo, 2003**. Worldwacht Institute.

Fa poc, quasi coincidint amb la pasada campanya electoral, es va presentar a exposició pública el Pla d'argiles ceràmiques del País Valencià. Un pla que dona llicència per sotmetre a l'activitat minera gran part del territori valencià, que podrà ser foradat, buidat i degradat.

Poques activitats hi ha més destructives del medi natural i del paisatge que la mineria a cel obert. Les característiques concretes del pla no ofereixen precisament garanties de respecte ecològic. De fet, es poden veure afectades zones d'alt valor ecològic, fins i tot àrees incloses en la catego-

ria de LIC (lloc d'interés comunitari, segons la Directiva europea d'Hàbitats).

Moltes de les àrees d'interior muntanyenc valencià afectades pel pla estan desplegant ja, o tenen plans per a fer-ho en un futur immediat, diferents iniciatives de turisme rural, compatibles amb la preservació de l'entorn natural i amb certes activitats tradicionals agrícoles i ramaderes, que es veurien seriosament compromeses pel desplegament d'aquest pla de mineria. S'ha de considerar que l'activitat minera, a més dels grans forrats en les muntanyes, implica també la genera-

“Poques activitats hi ha més destructives del medi natural i del paisatge que la mineria a cel obert”

Muntanya del Mollet.
Vilafamès

ció de partícules en suspensió, el tràfic continuat de camions i altres impactes en les zones afectades.

El pla respón, sobretot, a les necessitats de la indústria ceràmica de Castelló per als propers 50 anys, cosa que no deixa de produir certa perplexitat. ¿Hi haurà sector ceràmic valencià d'ací 50 anys? En els temps que corren, nous sectors industrials neixen i prosperen en uns pocs anys i després s'estingeixen, deixant darrere seu marques indelebles en el territori i un dubtós balanç de beneficis i perjudicis socials. De fet, poques són les activitats econòmiques que aguanten amb solidesa més d'unes quantes dècades. Fa només uns pocs anys vàrem assistir, a l'estat espanyol, a la crisi i dràstica reestructuració de sectors industrials tan “sòlids” com la mineria de carbó, la sidero-metalúrgia o la construcció naval.

Quan un sector com els esmentats entra en crisi, la societat es troba de sobte amb centenars i milers d'aturats als que no es pot trobar recol·locació i tot un seguit de lamentables situacions econòmiques i socials que sembla que ningú podia preveure ni mitigar. Sense considerar la factura ambiental de contaminació i degradació ecològica que moltes voltes queda com a herència trista en comarques que esdevenen empobrides per a molt de temps.

La indústria de Castelló es troba actualment centrada en gran mesura en el taulell, que mou molts milions i genera molts llocs de treball. Aquest fet

sembla donar-li de seguida al sector ceràmic una mena de “carta blanca” que s'imposa per damunt de qualsevol altra raó o argument: “és la principal font de riquesa”; quan tal vegada ens hauria de portar a una reflexió sobre el seu futur. Té sentit seguir apostant més i més pel creixement d'aquesta opció? O caldria, més bé, apostar per diversificar i enriquir el teixit industrial, decantant-se per sectors innovadors, amb més futur, més eficients i més nets?

Fins i tot dintre del sector ceràmic, no caldria incentivar més la qualitat que la quantitat; més la tecnologia, l'innovació i els serveis que la producció bruta de taulells? Hem de tindre en compte que països com ara Xina o Turquia estan creixent de pressa en el sector ceràmic i establint una forta competència amb les nostres exportacions. Produeixen, a més, molt barat. De fet, ja s'alcen veus d'alarma dintre del sector industrial valencià.

És ben probable que, en uns anys, no hi haja ja sector ceràmic valencià, o que estiga inmers en una greu crisi de supervivència. En el balanç final haurem d'incloure també els grans increments d'emissió de gasos d'hivernacle (amb l'obligada compra de drets d'emissió que ja ha desencadenat fortes preocupacions en el sector i contribueix a sembrar dubtes sobre llur competitivitat). També haurem d'incloure la contaminació per partícules en suspensió que generen aquestes indústries, amb les subsegüents conseqüències sobre la salut, així com un paisatge

“¿Hi haurà sector ceràmic valencià d'ací 50 anys? En els temps que còrren, nous sectors industrials neixen i prosperen en uns pocs anys i després s'estingeixen, deixant darrere seu marques indelebles en el territori i un dubtós balanç de beneficis i perjudicis socials.”

desolat i arruïnat per sempre en bona part de les comarques d'interior d'on s'obté la matèria primera.

El progrés, sense entrar ara a discutir què significa exactament, no presenta mai un únic camí, una única possibilitat. Poden haver-hi diferents alternatives. Les vies insostenibles, a causa d'un excessiu consum de recursos naturals o d'una excessiva emissió de residus, tenen eixe lastre: no poden durar. Tard o d'hora (i segurament abans de 50 anys) hauran cessat com a font de beneficis, però els seus impactes ambientals poden perviure molt més. Si no busquem ara alternatives de diversificació, de qualitat, d'eficiència i de sostenibilitat, ara que sembla que estem en èpoques de cojuntura econòmica favorable, segur que ens tocarà fer-ho més tard, en condicions que no podrem triar, i amb una factura molt més elevada.

El creixement del sector ceràmic té, a causa del seu pla de mineria, unes conseqüències molt greus sobre altres opcions de progrés. Competeix, de manera excloent, amb altra via de desenvolupament per a les comarques d'interior, més sostenible, que no arruïna les seues bases físiques, el seu territori i la seua riquesa ecològica. ¿Té sentit sacrificar un futur més sostenible per a les comarques d'interior, basat en el turisme rural, la conservació del paisatge i la preservació dels recursos naturals i tradicionals, a canvi una opció, ara florent i brillant (demà ningú sap com serà) d'un sector industrial que comença a ser un peri-

llós monocultiu econòmic i que ja comença a emetre senyals de crisi?

La mineria té associat un llarg historial de pobresa i misèria arreu el món; que ningú ens el vullga disfressar de progrés.

En l'esplèndid informe sobre la mineria que s'efectua en la referència citada a la capçalera d'aquest article, es poden trobar una gran quantitat d'arguments i dades contundents. Per exemple, aquestes frases: “Les regions mineres històriques han passat a ser sinònim de pobresa pertinaç, no de prosperitat”. “El darrer regal de diners públics (a les empreses mineres) arriba quan les mines tanquen o son abandonades, deixant rere seu muntanyes de residus contaminants i uns paisatges degradats que és necessari netejar i restaurar amb els diners dels contribuents” “Segons l'OIT, el sector miner suposa menys de l'1% del total de l'empleament mundial però és responsable d'un 5% de les morts per accident laboral arreu el món”.

Aquest article va ser publicat al diari Levante el dia 28 de setembre del 2003.

Caminem cap a un futur sostenible?

Agustí Flors

Doctor en Ciències Químiques

Mai no s'havia parlat tant de medi ambient, ni mai els temes mediambientals havien estat tan presents en els mitjans de comunicació, uns mitjans poderosos que avui arriben a tots els indrets geogràfics i configuren fàcilment l'opinió pública d'acord amb els interessos dominants. És important dir això perquè el ciutadà mitjà avui pot tindre la impressió que els responsables polítics s'ocupen veritablement d'aquest tema i que, en realitat, les denúncies i lluites dels ecologistes són exageracions fora de lloc. Serà saludable, doncs, fer un breu anàlisi que ens done pistes sobre quina és realment la situació d'aquest tema en el moment present i quines perspectives a curt i mitjà terme, en base a les idees acceptades majoritàriament i, sobretot, a la vista de les actuacions sobre el medi a les que assistim dia a dia. Ens agrada o no, el medi ambient que, fins fa ben poc, era la «matriu misteriosa i sagrada» on naixia i vivia l'home, és avui un medi, en gran mesura, «subjecte» al poder de l'home. La creatura tecnològica en què ens hem convertit és la que d'ara en avant decidirà la sort del medi ambient i del planeta. Dit amb altres paraules: el futur que ens espera és bàsicament responsabilitat de les societats humanes. Serà, sens dubte, la gran empresa que ha de gestionar la família humana. I en aquesta “gran empresa” les regles per a l'èxit no poden ser altres que les mateixes que apliquen els bons empresaris: no pot haver **sobreexplotació**, l'empresa ha de ser “**sostenible**”.

Sostenibilitat és un concepte científic ara molt de moda i que ha costat molt d'introduir. De fet, va començar a obrir-se pas internacionalment en el món dels «policy-makers» quan es va celebrar la cimera de Rio de Janeiro el 1992 (1). Però, com es fa això de la sostenibilitat? La fórmula pot ser dura d'aplicar, però és ben clara: i) acceptant el coneixement científic de la realitat sense parcel·lacions ni prejudis i ii) aplicant polítiques adequades guiades per aquest coneixement (2). Formulada la “recepta”, plantejem-nos ara aquestes dues preguntes: ¿com anem en el moment actual en acceptació de la ciència (totes les ciències!, eh?) com a llum que guie la nostra aventura humana i com anem en l'assumpció de polítiques mediambientals basades honestament en el coneixement científic dels problemes?

En relació a la primera qüestió cal assenyalar que als Estats Units d'Amèrica, la potència político-econòmic-militar que avui marca pautes i decideix a nivell mundial, en cercles pròxims al President actual dominen concepcions filosòfiques (i sobretot, religioses) per a les quals la ciència és una qüestió opinable i que, en qualsevol cas, sostenen que s'ha de donar cabuda, inclús en llibres de text escolars, a tesis científiques d'origen religiós (3). És una trista realitat, encara que poc coneguda, que l'església a la que pertany el president Bush s'oposa a la teoria de l'evolució afirmant que també hi ha evidències «científiques» a favor de la narració del Gènesis, que a la Bíblia està escrit «tot» (el passat, el present i el futur),

que el Bé i el Mal estan clarament separats, que els E.U.A. són el poble elegit per Déu per a salvar el món (i el corol.lari: que estàn obligats a detectar el Mal i a destruir-lo). Un credo fonamentalista, evidentment incompatible amb l'assumpció de l'objectivitat científica i de la llibertat d'investigació. I aquesta església no és l'únic grup nordamericà amb aquest ideari, lamentablement amb acceptació majoritària, en una sèrie d'estats (Alabama, Georgia, Kansas, Texas i d'altres). Una enquesta Gallup del 1999 donava un 68% de nordamericans que sostenien que el «creacionisme» havia de ser impartit als centres d'ensenyament públics juntament amb la teoria de l'evolució (4). Es una trista tradició de l'Amèrica profunda que sura de tant en tant i, amb especial notorietat, en els mandats del partit republicà. Una anècdota ben significativa és la resposta de James Watt, secretari d' Interior amb Donald Reagan, quan preguntat sobre els estudis que relacionen quantitativament creixement de la població, clima i recursos no-renovables digué: «no cal preocupar-se per tot això perquè el Judici Final no està lluny»(5).

En relació a la segona qüestió sobre la política (o polítiques) actualment en curs, la instantània que podríem traure no seria millor. La filosofia (i la corresponent praxi) cada vegada més acceptada a nivell internacional és la que coneixem amb el nom de «neoliberalisme»(NL). Segons Luis de Sebastian (6) en l'ordre econòmic el NL implica plantejaments que tendeixen a primar (i fomen-

tar) les actuacions econòmiques dels **agents individuals** (persones, empreses privades i, sobretot, grans empreses) més que les accions de la societat organitzada en grups informals (p. ex., pensionistes), formals (associacions de consumidors, sindicats, etc.), associacions polítiques (partits), i governs. Segons els neoliberals, són els agents individuals dins del mercat lliure els qui poden generar el màxim possible de riquesa, i els polítics han de vetllar per aquesta llibertat de les forces econòmiques. En aquest món neoliberal quan es parla de màxima creació de riquesa sempre s'enten per riquesa el benefici dels **agents individuals**. En la comptabilitat, que hauria d'acreditar el suposat màxim de riquesa obtinguda, mai no entra el valor del medi ambient destruït (molt sovint, l'ecosistema necessari per a assegurar la productivitat a mitjà i llarg terme), ni altres conceptes que d'alguna manera haurien de valorar el patrimoni o els drets socials (els referents a la salut, la dignitat, el benestar, p. ex.) directament o indirectament perjudicats per les iniciatives econòmiques. Podríem resumir la situació dient que en el moment actual el sistema certament està augmentant la riquesa (PIB) en determinades zones del planeta però, compte!, tal com s'ha assenyalat, sense parar atenció als altíssims costos mediambientals locals i globals que des de fa molts anys nombrosos estudis científics i totes les Cimeres Mundials (Estocolm, Rio, Kyoto, Johanesburg) han denunciat com a causa de danys potencialment irreversibles.

Amb la filosofia política dominant, però, les coses no poden ser d'una altra manera. Per quina raó l'Administració Bush ha de supeditar-se a la Convenció sobre la Diversitat Biològica o al Protocol de Kyoto? Per què els constructors han de renunciar a urbanitzar les poques zones de valor natural que queden, per què els comerciants de la fusta o els que desitgen posar en marxa noves plantacions no han de deforestar les selves d'Indonèsia i del Brasil, per què les empreses pesqueres han de reprimir-se d'utilitzar les tècniques de pesca més "productives", si els poders públics (després de molta xerrameca mediambiental) els beneeixen perquè, diuen, han creat riquesa?

Certament no són bones les perspectives per al medi ambient en un món governat per l'imperatiu de l'anomenat «creixement econòmic» quan, a més a més, tal creixement econòmic molt sovint és basa en la proliferació de les construccions i dels automòbils. I que tot es quede així, perquè en algunes parts del món (i el nostre país no és excepció) la fabricació d'armament també és una partida important del creixement (al cap i a la fi, beneficis).

Conclusió: Es evident que les polítiques actualment vigents ni es guien per la ciència, ni el seu objectiu prioritari és assegurar la sostenibilitat del medi natural malgrat que hi ha tantes raons urgents per a fer-ho. També, però, cal reconèixer que dins d'un sistema democràtic, la revisió que caldria fer dels objectius de les nostres societats industrialitzades és una qüestió complexa. Per

començar, cal confessar que els nivells de consum als que ens hem acostumat ens fan còmplices (i amb difícils perspectives de penediment) d'un sistema que se sosté a base de no-sostenibilitat. Però si encara ens queda consciència i sentit de la responsabilitat, les nostres societats no poden seguir fent-se les ignorants del fet que el nostre satisfet benestar es basa en la supressió sistemàtica de la comptabilitat del Planeta Terra de partides altíssimes que representen la sobreexplotació i degradació de la Natura i també, cal dir-ho, la **sobreexplotació i degradació** de milions d'éssers humans que viuen i moren en la misèria més injustificable. Amen.

BIBLIOGRAFIA

- (1) Nature, **418**, 803, (22 d'Agost 2002)
- (2) Graham Wood, Nature, **407**, 294-295 (21 de Setembre 2000)
- (3) Karen Schmidt, Science, **273**, 420-422 (26 de Juliol 1996)
- (4) Science, 286, 2242 (17 de Desembre 1999)
- (5) Garcia Olmedo, F., Suplemento Semanal de «El Mundo» (23 Octubre 2003)
- (6) Luis de Sebastian, Mundialització econòmica, en Mundialització... o Conquesta? pág. 61-82. Ed. Claret (Barcelona 1999)

la vida a la serra

Cursos d'estiu Universitat Jaume I

Catalogació, gestió i conservació del patrimoni rural

Segorbe (Castelló), del 14 al 16 de juliol de 2003

Javier Soriano

RESSENYA

El curs d'estiu de la Universitat Jaume I titulat "Catalogació, gestió i conservació del patrimoni rural" es va celebrar el passat mes de juliol a Segorbe amb quaranta alumnes procedents de Castelló, València, Barcelona, Tarragona i les Illes Balears. El programa contemplava quatre tipus d'activitats: vuit ponències, set exposicions de treballs d'inventari realitzats en la província de Castelló —Vilafranca, Benafigos, Vistabella, Parc Cultural Valltorta-Gasulla, Onda, molins hidràulics de la província i corrals ramaders del Alto Mijares i Espadà—, una conferència sobre toponímia i dues taules rodones. Com conclusió bàsica pot ressaltar-se la denúncia per la situació d'abandó que sofreix bona part del patrimoni rural en àmbits mediterranis, ja que els seus diferents elements estan amenaçats per la ignorància, la vellesa i la falta d'estima.

Una de les riqueses fonamentals d'aquest patrimoni radica precisament en la seva diversitat, pel que es fa necessària una ingent labor de sensibi-

lització social per a garantir la seva preservació.

Joan Feliu va disertar sobre la gestió i catalogació del patrimoni rural, indicant que la diversitat d'aquest patrimoni significa una riquesa incalculable que, sovint, no es valorar. "És necessari conviure amb aquest patrimoni perquè representa un capital espiritual, social i econòmic molt valuós, encara que factors com la ignorància, la vellesa o l'abandó suposen una constant amenaça per a la seva supervivència". El professor de la Universitat Jaume I va advocar per un model participatiu en la gestió, apostant per l'administració local i un enfocament pluridisciplinar en tots els temes relacionats amb el patrimoni rural. El principal risc per a la sostenibilitat, segons Feliu, radica en "la ignorància de la societat, que de vegades no sap valorar els recursos propis".

Vicent Galbis, un dels responsables del Servei de Conservació del Patrimoni de la Universitat de València, va incidir en "la necessitat de solucionar el problema de la ignorància. El patrimoni rural deu ser un incentiu per al desenvolupament ru-

ral. Devem transmetre un autèntic amor cap a aquest patrimoni vernacle i cap a la saviesa popular per a garantir la seva conservació". Galbis va afegir que és imprescindible realitzar una selecció de la infinitat d'edificis i elements patrimonials existents en àmbit mediterrani, ja que és materialment impossible pretendre salvar-lo tot. José Luis García Grinda, catedràtic d'arquitectura de la Universidad Politécnica de Madrid, va remarcar la diversitat de l'arquitectura popular espanyola, incidint en els problemes de les intervencions per a restaurar: "No deuen repetir-se models, ja que això indueix a errors. Abans d'actuar deu fer-se un estudi exhaustiu de cada edifici per a no cometre autèntics atemptats". García Grinda va assenyalar que la rehabilitació pot ser un jaciment d'ocupació a curt termini, encara que va afegir que tota actuació deu escometre's amb detall.

Cristina Guisasola, professora de la Universitat Jaume I i especialista en la legislació de patrimoni, es va mostrar pessimista respecte a les opcions legals existents per a assegurar la conservació del patrimoni cultural. La cobertura legal és idònia en moltes ocasions —la doctora en Dret va analitzar els tres punts del Codi Penal directament relacionats amb el patrimoni—, però en la pràctica es detecta una escassa persecució dels delictes sobre el patrimoni històric.

Javier Solsona, responsable de l'àrea d'estudis de la Agència Valenciana de Turisme (AVT), va explicar algunes de les noves línies operatives de la

AVT, com el pla estratègic turisme d'interior Espai Rural, destacant que el patrimoni rural té una utilitat innegable per al turisme rural i enriqueix l'activitat turística pels seus valors arquitectònics, simbòlics i culturals. En el marc dels debats posteriors a la seva intervenció es va posar en evidència la dificultat d'harmonitzar la conservació del patrimoni amb el turisme rural, encara que Solsona defensa un desenvolupament turístic sostenible, especialment en el medi rural.

L'arqueòleg Sergi Selma va definir l'inventari com una base de dades les característiques indispensables de les quals deuen ser: objectivitat i accessibilitat. I, en aquest sentit, la seva concepció del patrimoni rural va lligada a la forma de gestió d'un territori, pel que sovint no té sentit inventariar construccions aïllades, si no que deuen fer-se fitxes per a autèntics conjunts arquitectònics, com un assegador associat a dues barraques de pastor.

Per la seva banda, Jesús Bernat (Societat d'Onomàstica) va parlar de la importància de tenir en compte la toponímia quan es realitza un inventari. En realitat, els topònims són un element patrimonial més perquè com indiquen els informadors d'aquest filòleg, "tot està batejat". I, generalment, un topònim sol aportar innumerable informació sobre el territori i el seu ús històric. Per desgràcia, els informadors van morint, pel que aquest autèntic patrimoni col·lectiu també està en perill de desaparició. La creació d'un Atlas Toponímic Valencià és un primer pas per a evitar

que això succeeixi.

Jorge Cruz, doctor en geografia i investigador en temes de patrimoni en el Museu de Prehistòria i dels Cultures de València, va intentar explicar per a què inventariar, destacant que fa tot just deu anys hagués estat impensable tenir especialistes i professionals lligats a diferents elements del patrimoni rural. Un inventari és, alhora, una tècnica de coneixement regit per una lògica científica, una eina de l'administració per a protegir construccions o altres elements i, finalment, un fet social — la societat crea o valora el patrimoni a través de l'inventari—. Cruz va remarcar que allò que no està en l'expedient, que no ha estat inventariat, no està en el món. Per aquesta raó quan es fa un inventari, en realitat, s'està fent patrimoni de forma indirecta. El mer fet d'incloure una construcció en un inventari li confereix un valor. En els seus recents treballs d'inventari en la Serra d'Espadà ha comptabilitzat innombrables cases de aperos i refugis de la Guerra Civil que aporten una peculiaritat característica a aquest territori. Rafael Soler Verdú, catedràtic d'arquitectura de la Universitat Politècnica de València, va tancar el programa del curs amb una ponència en la qual va assenyalar que el patrimoni sempre estarà en perill i, com en el cas del convent de Sant Francesc de Morella —les seves ruïnes van ser derrocades per un temporal—, “fins i tot de vegades està a la mercè del vent”. La fragilitat d'aquest patrimoni li ve donada, en bona mesura, per l'antiguitat i per la falta de sensibilitat de la societat.

Per altra banda, Soler Verdú va recordar que en els treballs d'inventari i catalogació també deuen contemplar-se valors intangibles com el saber constructiu utilitzat en cada època i en cada edifici. En suma, el patrimoni rural està en perill i necessita la nostra ajuda, concloïa.

Les activitats del curs es van completar amb la participació dels autors de diferents treballs d'inventari en la província de Castelló: Benjamín Barberà (molins hidràulics), Sergi Selma i Reis Lloría (Parc Cultural Valltorta-Gasulla), Lourdes Tamborero (corrals de ramat Alto Mijares-Espadà), Antonio Giner (inventari de Vistabella), Miguel Ángel Martí (inventari de Benafigos), Francisco Miralles i Julio Monfort (inventari de Vilafranca) i Francesc Àlvaro (inventari d'Onda).

les activitats a la Serra

10 anys de la Fundació Serra Espadà

Carme Orenga

Secretaria de la Fundació

26-09-93	Escritura de Constitució de la Fundació Serra Espadà.
05/94	Es compren terrenys forestals als pobles d'Eslida i Fondegulla.
17-5-95	Jornades Tècniques a Eslida sobre la indústria del suro a la Serra Espadà. També aquest any es van dur endavant les primeres actuacions de millora de la surera en finques d'Artana i Fondegulla..
13-2-98	Es constitueix el segon patronat amb 5 patrons i la Secretària, sent President Lluçia Almodóvar i Campos.
14-3-02	Es renova el Patronat en tres membres continuant de President Lluçia Almodóvar.

Des de la Fundació Serra Espadà estem treballant en la Serra en dos camps diferents i al mateix temps complementaris: el condicionament dels terrenys forestals i l'educació ambiental.

La Fundació ha anat consolidant-se en aquests darrers anys realitzant activitats que abans es feien esporàdicament i ara han pres un caire amb més continuïtat. S'està treballant en temes d'educació ambiental, en els recursos i aprofitaments, tant naturals com econòmics, que tenen un pes dins l'economia i la societat dels habitants de la Serra.

S'estan assolint els objectius i els fins fundacionals que marquen els estatuts i la llei de fundacions, anant el 70% del pressupost de la fundació destinat a activitats d'educació ambiental promocionant els recursos i aprofitaments de la Serra, a publicacions referents al patrimoni natural i cultural, a la publicació de la revista " Camp de l'Espadar" amb temes ambientals i culturals d'actualitat.

Durant l'any 2000 la Fundació va començar a programar activitats en el butlletí de la SASE, així

tots els mesos la Fundació organitza una o dos activitats d'educació ambiental.

En l'any 2001 es va encetar un nou projecte "Espadà poble a poble" que consisteix en treballar el recurs o aprofitament més emblemàtic d'un poble de la Serra i editar un llibre en relació al recurs treballat. Així s'ha estat en pobles com Azuébar, Chóvar, Fuentes de Ayódar, Algimia de Almonacid i Villamalur. Cal dir que estan a la vostra disposició els llibres publicats a preu de cost, per poder adquirir-los cal que us poseu en contacte amb Carme.

Pel que fa als projectes d'educació ambiental o de millora de la coberta vegetal, cada any que passa anem a pitjor, son mals temps per al medi ambient i la cultura. A més a més, com tots sabeu la Conselleria de Medi Ambient ha desaparegut, l'ha absorbit la Conselleria de Territori i Vivenda, crec que en açò està tot dit.

Cal afegir que la Fundació no té cap dotació anual i que és la SASE l'única que aporta recursos tant econòmics com humans.

ACTIVITATS FUNDACIÓ SERRA ESPADÀ

FEBRER: Dia 9, es va celebrar el dia de l'arbre. La fundació havia convocat a tots els socis i simpatitzants com cada any i malauradament una setmana abans de la convocatòria es va produir l'incendi en el que es van cremar 600 ha. La finca de la Fundació on estava previst anar a reforestar es va cremar en part en aquest incendi i, obviament, a la zona cremada no es podia entrar. Cal dir que aquesta setmana va haver molta gent, voluntaris que van cridar per venir i col·laborar en el dia de l'arbre.

Dies 22 i 23 jornades per l'Alto Turia. Amb la col·laboració de dos membres del Centre Excursionista de la Serra Espadà (comissió de senderisme de la Sase) es van programar aquestes jornades per la comarca de l'Alto Turia, realitzant una ruta de senderisme cada dia i visitant el patrimoni cultural d'aquesta comarca com el casc antic de Chelva i l'aqüeducte de Peña Cortada. Entre els assistents es va repartir un llibret, que van elaborar les mateixes guies, on parlava del patrimoni, cultura i economia de la comarca i ressenyava els dos pobles que s'anaven a visitar: Chelva i Benageber.

MAIG: Dia 18, Jornada sobre la mineria. Itinerari geològic pel terme de Chóvar on es va visitar la mina Lealtad i l'antic moli on es triturava la pedra i s'obtenien colorants ceràmics, entre els minerals que restaven per la mina es va poder veure la azurita, malaquita, asbolana i jarosita. Es va repartir el llibre "Estratigrafia y mineralogia

de la Sierra Espadan" de l'autor José Manuel Ruza, editat per la Fundació.

JUNY: Dia 1, festa de la cirera a Villamalur. Itinerari al Monte Cabezo a visitar les trinxeres de la guerra civil. Abelardo Moliner va fer una xerrada sobre el cirerer amb passe de diapositives al refugi de la rambla.

Dies 7 i 8 de juny, itineraris per la serra de Gúdar. Continuant amb la mateixa trajectòria que les jornades de l'Alto Turia, es va programar l'eixida a la serra de Gúdar. Els guies van preparar unes rutes pels PRTE 8 i PRTE29, i es va visitar el castell i casc antic de Mora de Rubielos.

Dia 15 de juny, jornada sobre el suro. Aquesta activitat i la del dia de l'arbre són les úniques que es repeteixen any rere any. Sempre contem amb la col·laboració de Antonio Rochera i el seu fill José Antonio i d'Elvira, propietària de la fàbrica de suro, que tots els anys està disposada a ensenyar-nos el procés d'elaboració i transformació del suro en taps.

AGOST: Dia 17, Fira a Esilda de productes tradicionals de la Serra. Va participar la Fundació Serra Espadà.

NOVEMBRE: Dia 23, Jornada de l'oli d'oliva a Artana. Es va fer un passeig pels voltants d'Artana per veure les oliveres mil·lenaries i després es va visitar l'almàssera, on es va tenir la possibilitat de comprar oli de la Serra Espadà. ■

la llibreria ecològica

ESP AIS NATURAL S DEL LITORAL VALENCIÀ.

José Manuel Almerich, Jorge Cruz, Paco
Tortosa. Bromera, 2003

Segon volum de l'obra Espais naturals que pretén contribuir a la divulgació del patrimoni natural, tant dels paratges valencians que estan protegits legalment, com els que encara no han assolit aquesta qualificació. L'obra pretén donar a conèixer onze nous paratges del litoral valencià, que recorren des de les serres i promontoris costaners més destacats fins a les úniques illes valencianes, sense oblidar les zones humides i els aiguamolls de més valor ecològic.

El litoral valencià conserva encara una gran varietat d'espais d'elevat valor ambiental i paisatgístic, en els quals podem trobar una fauna i una flora caracteritzades per la riquesa i la diversitat.

El recorregut pels onze paratges d'aquest llibre inclou, entre les més de 250 fotografies, panoràmiques espectaculars i imatges inèdites de la flora i fauna submarines.

Els espais naturals compleixen funcions necessàries en la societat valenciana actual: constitueixen la nostra reserva principal de biodiversitat i ajuden a regular els cicles climàtics.

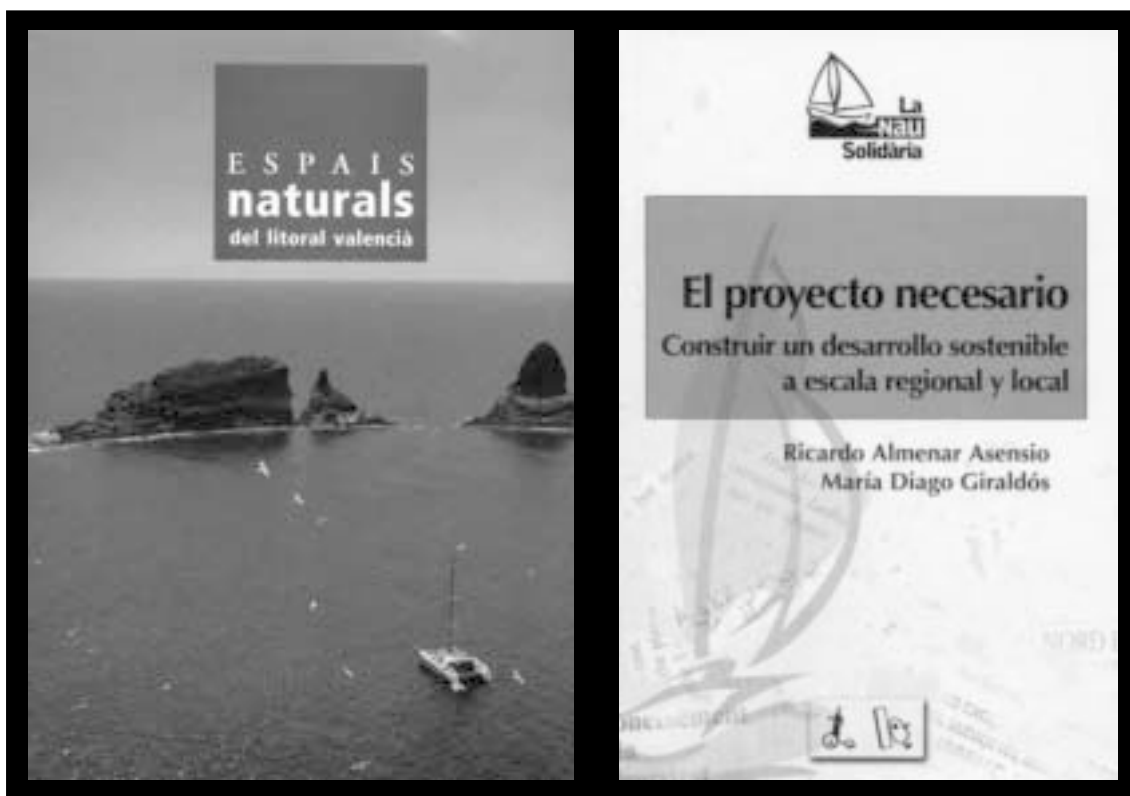
"EL PROYECTO NECESARIO. Construir un desarrollo sostenible a escala regional y local".

Ricardo Almenar i María Diago, 2002

Ricardo Almenar Asensio ha ocupat durant els anys 2000-01 la Càtedra Unesco d' Estudis per al Desenvolupament del Patronat Sud-Nord de la Universitat de València. Fruit d'aquests dos anys i dels cursos organitzats per a la Càtedra Unesco ha estat aquest llibre, per a la redacció del qual ha comptat amb la seua col·laboradora María Diago.

Tal i com ens diu l'autor, encara que el desenvolupament sostenible (entès com a desenvolupament humà ambientalment sostenible) aspira a tenir un abast planetari, només es podrà aconseguir com a resultat de molts projectes locals adaptats a les condicions de cada territori. Els 12 textos que integren el llibre s'han escrit durant els anys 1996-2001 i tenen en comú parlar de desenvolupament sostenible des de la Comunitat Valenciana: un típic país del nord mediterrani.

Els textos estan agrupats en quatre parts que van d'allò més general a allò més específic. La primera part vol delimitar el sentit conceptual i l'abast social d'un desenvolupament humà ambientalment sostenible.

A la segona part, és el Mediterrani el que pren el protagonisme en la seua doble condició de fractura econòmica Nord-Sud i de limitant ecològic. La tercera part se centra en l'anàlisi de la insostenibilitat ambiental d'una societat mediterrània tan representativa com la valenciana, i en què és el que caldria fer per a invertir l'estat actual de les coses.

A l'última part es parla del desenvolupament sostenible en l'àmbit dels municipis valencians, des de la problemàtica de les majors àrees urbanes fins als dèficits que trobem a molts nuclis rurals. Cada una de les parts té la seua breu introducció per a emmarcar els temes tractats, lligant-los a la resta del llibre.

Resulta particularment interessant la tercera part on s'analitza la situació econòmica i ambiental de la Comunitat Valenciana, fent referència a alguns dels estudis que han ocupat Almenar, entre d'altres d'autors, com ara Sostenibilitat Medioambiental de la vida social i econòmica de la Comunitat Valenciana, un resum del qual ha

estat publicat en forma de llibre el 1998 per la Universitat de València amb el títol: «La sostenibilidad del desarrollo: el caso valenciano.» Així mateix es tracta a diversos capítols el tema dels indicadors de sostenibilitat, un altre tema especialment volgut per l'autor, que ha estat la seua tesis doctoral.

M. Àngels Ull. Professora de la Facultat de Ciències Biològiques de la Universitat de València.

Al novembre del passat any 2002 ens va deixar Joan Mondragon Silvestre. Ell va ser un dels propietaris que en l'any 1994 va vendre la major part de les seues propietats forestals a la Fundació Serra Espadà.

El desembre del 2001, per assumptes relacionats amb els terrenys adquirits, vaig conèixer personalment als seus dos fills, Amèlia i Joan.

Amèlia és professora i viu als Estats Units. Però, a l'estiu i al Nadal gaudeix de vacances a Eslida, on resideix la seua mare. Aprofitant la seua estada ens trobem i intercanviem informació, opinions, idees, etc., referents a la natura, la Serra i altres problemes que encara avui apareixen dels inicis de la Fundació, motivats per actuacions irregulars d'algun responsable (o irresponsable) de llavors, i que a hores d'ara encara hem de resoldre de la millor manera possible (increïble, però cert).

Dit açò, afegiré que Amèlia entre altres consideracions ha mantingut una excel·lent disposició, i ha col·laborat en la resolució d'aquests embolics d'antany, i a més té una especial sensibilitat per l'ecologia i primordialment pels animals.

El sufocant passat estiu, li vaig demanar que ens redactara unes línies en referència al seu pare desaparegut, un resum biogràfic o alguna cosa semblant per a aquesta revista.

D'allí un temps ens vérem a sa casa. Em donarem la benvinguda dos estimats gatets que Amèlia havia arreplegat i havia tingut cura de les ferides que duïen. Després d'una llarga conversa, em va fer unes consultes i descripcions referents a un ocell, que darrerament havia alliberat, després de tractar-li el menudet cos, malmés, en desplomar-se damunt d'un taronger. Volia assegurar-se del nom de l'au. Per les dades que em donava, vàrem convenir que era una falcia, també anomenat vencill.

El diumenge 17 d'agost es realitzava la Mostra de productes d'Eslida i de la Serra Espadà. L'Ajuntament ens havia convidat a participar i la SASE va instal·lar una paradeta d'informació i venda de publicacions, samarretes, etc. Virgínia de Tales i jo mateix estiguérem al carrer eixe dia, la qual cosa em va permetre recollir una carpeta que Amèlia havia preparat per a mi. Entre altres documents estava l'escrit que feia referència al seu pare.

Amèlia, abans de tornar-se'n a Maryland es va acomiadar per telèfon i em va dir que si no ens semblava adequat l'escrit, que no li'l publicarem, ja que estava acostumada. Per la meua part, reconec que he llegit l'escrit força vegades per a comprendre'l, i que m'ha produït sensacions poc habituals, que m'han arribat a l'ànima.

Convençut que també us arribe a tots vosaltres, tots plegats, mitjançant un crit eteri, llancem al vent: gràcies Joan, gràcies Amèlia.

La libertad de los muertos

A Juan Mondragón Silvestre (Eslida 1917-2002), mi padre, de quien no quise escribir una nota biográfica.

Nada hay más frágil que un muerto. Sus recuerdos, por más objetivos y veraces que nos parezcan, acaban siendo construcciones imaginarias corregidas una y mil veces y colocamos al servicio de otras memorias, las nuestras, para impulsar todo cuanto nos justifique en la nostalgia o el desprecio, en la fidelidad, el compromiso, el amor y hasta en la más profunda indiferencia.

Lo que hacemos con un muerto, con sus cartas y tarjetas postales, el par de zapatos que no llegó a usar y la vieja rasuradora, parece depender exclusivamente de nosotros, como esos recuerdos suyos que poseemos. Porque ni el más profundo amor sirve para rozar o intuir certezas en las transformaciones del espíritu. Una casa desalojada por quien ya no está entre nosotros es pura tautología: no importa qué tanto nos aferremos a cualquier noción romántica del vagar de las almas. Al final de toda espera —si se la lleva a cabo— siempre nos estará aguardando esa casa, vacía de lo que ya no existe.

Nuestra imaginación sobre los muertos siempre

habla de nosotros y de nuestra soledad. Estamos solos ante ellos porque no estamos con ellos. Y una podría pensar que la soledad se compensa en cierta liberación: ya no tendremos que presenciar su decadencia, ávida en recordarnos la propia, ni someternos a ese deber familiar que nos roba largas horas de una vida cada vez más breve. Más aún, a todos nos consta, el fallecido nunca nos acusará de levantar falsos testimonios en su contra o irrumpir en sus más íntimos secretos. La muerte nos ha librado de una importante extensión de su vida y podemos ir y venir impunemente por sus recuerdos y su casa. Disponer de los objetos, los recuerdos y la soledad depende exclusivamente de nosotros porque no existe diálogo con la muerte, que es límite y puerta sellada. De ahí que toda disposición nos golpee de rebote. Más que un acto que subraya nuestra libertad, el disponer es una respuesta, parte de un itinerario de causas y efectos desatado por la muerte. La liberación, si sobreviene, es biológica y psíquica, válvula de un mecanismo que sólo al mecanismo responde. Todo cuanto surge de la muerte es vida hablándole a la vida,virtiéndose incesantemente en su torrente sanguíneo. Pero todo, también, es previsible, como en una partitura o en un guión cinematográfico. No hay liberación en la muerte. Tampoco hay libertad. Es curiosa la actitud de los místicos (San Juan de la Cruz, Santa Teresa de Jesús, Maese Eckhart, etc): no entienden nada de libertad y sin embargo, sólo aspiran a la liberación, a zafarse de los ciclos

de las pasiones humanas, de su forzada y previsible naturaleza. Para liberarse, el místico exagera esa forma tangencial de conocimiento a la que denomina compasión y gracias a la cual consigue invertir y reinventar nuestro orden perceptivo: lo que es paciente, mero predicado, se transforma en sujeto, y lo que es sujeto se diluye hasta desaparecer.

Sólo por seguir la fórmula, démosle, pues, al fallecido, un atributo inverosímil: digamos que es cognoscible, que está ahí, en la muerte, para ser conocido, pues tal es su misión. Pensemos que podemos empezar a conocerlo ahora., cuando ya no está con nosotros. Y dejemos que la compasión (o la empatía, por usar el término psicológico) guíe nuestro proyecto.

La memoria, que hasta ahora había estado muy ocupada componiendo y secuenciando imágenes, se transforma en instrumento visionario. Dissectamos con premura y con una exactitud que no habíamos sospechado en nosotros. Tenemos un nuevo propósito. Y si también tenemos suerte, si la suerte nos acompaña, llegaremos a vernos como a terceros: hijo, padre, hermano, amigo o amante aminorados, adivinados a la distancia. Al desvincularnos de lo que creímos haber sido, recuperamos al que fuimos para él, ése que desató su risa, su ira y su desprecio. Somos el objeto inerte en nuestra visión, la esperanza del fallecido, y también todo cuanto destruimos o apartamos de su camino o impedimos que alcanzara.

Un hombre puede conocerse por sus acciones. La frase parece adecuada pero cabe perfilarla: un hombre puede conocerse mucho mejor cuando sus opciones resultan angostadas, sus proyectos, dilatados, y sus sueños interrumpidos por todo aquello que de una forma u otra también fueron sus sueños y proyectos.

Si seguimos imaginando, cabe imaginar al muerto sin nosotros, que fuimos sólo figuras aleatorias, coincidencias al servicio de su condena y salvación. Sin nosotros habría encontrado otras figuras, otras prisiones y libertades, pero nuestra imaginación no cede y seguimos avanzando hasta el último y póstumo tributo: recuperar todas las historias que ya no será, en justa medida a su temple, para encontrar su convergencia, el común denominador. Avanzar hasta que las historias desaparezcan y quede el hombre solo, a solas con su espíritu.

El espíritu del hombre, su impulso vital, el nervio que lo sostenía y todo cuanto en él lo hubieran hecho ser en infinitud de destinos: reduccionismo, idealismo. Qué importan el proceso y su nombre si casi podemos tocar esa chispa de su voluntad en continua pugna por volverse llama.

Dejar en libertad al ausente no aplica a la inversa: no podemos suprimirlo para saber quiénes hubiéramos sido y qué mundos habríamos podido recorrer, porque él siempre estará en nuestros orígenes, mezclado en la substancia que nos modela.

Suprimir al ausente de nuestra imaginación

supone alcanzar el más puro estado de resentimiento, ése que congela en el fondo del corazón la promesa que no cumplimos ni cumplió, o el amor que nos fue privado, o tal vez el odio, de parte y parte, contenido ya para siempre en su jaula de animal furioso.

Sin el ausente, sin su presencia, no somos, o somos, sí, pero incapaces de completar nuestro círculo de vida, porque tarde o temprano, él se convierte en nuestro cabo suelto, la construcción imaginaria que retocamos una y mil veces y colocamos a disposición de otras memorias, las nuestras, para justificarnos, en busca del sentido que no ha de manifestarse nunca.

No hay nada más frágil que los muertos. Nada más peligroso.

El que amamos y sólo sabíamos vivir amando, el amigo que competía y nos aventajaba y ése ante quien fuimos escudo y compasión, merecen ser liberados de la dulce, triste o molesta carga que fuimos. A nosotros no podemos hacernos el mismo favor. Nuestra libertad ante ellos (o liberación, lo mismo da) la intuimos o vivimos de manera oblicua, como reflejo de cuanta libertad seamos capaces de entregarles.

Temple, nervio, impulso vital, espíritu: conocimiento para el cual nos hemos convertido en accidentes. Se trata, en el fondo de una paradoja mística, aquella en donde nos volvemos libres o somos liberados tras Inegarnos a ser protagonistas de las historias trenzadas en nuestra imaginación.

Después de diez días de cuidados en cautiverio, un vencejo remontó el vuelo en la Sierra Espadán. Había soportado su prisión con paciencia e incluso pareció responder a nuestras caricias con gratitud. El pájaro fue parte de nuestro mundo por un instante, hasta que su materia —o tal vez su espíritu—le recordó todo cuanto de aire y espacio había en él. Seguramente nada de lo que levanta el vuelo y de parte nos pertenece ni nos ha pertenecido jamás, quizás sólo el gesto que abre la ventana y la distensión que transforma la mano en llanura.

Nota: “se ha considerado siempre al vencejo, *Apus Apus*, como el mejor volador de todas las aves: pasa literalmente toda su vida en los aires y no se posa más que para poner, incubar y criar a su nidada. El vencejo común puede permanecer en vuelo ininterrumpido durante nueve meses consecutivos.” *Historia natural* (Barcelona: Club Internacional del libro, 1984)

Amelia Mondragón

